Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 72 (15757) ◆ 1996 чылдың май 30, четверг ◆ Ат салган шагы 20.10. Садар өртээ 500 рубль.

КОЛ КИЧЭЭНГЕЙ-ОРУЛГАНЫ УЛГАТТЫРАРЫ

Эки хөн неделя Дээди Хуралдың сессияларында бисеңнер хүн өрүүдегі амыдыралыыска кончуг чугула ужур-дузалыг болгаш сагыш аа ынчыг ка ын айтыгыг — 1996 чылдың бюджединиң төлевилелин чүгаалажыр сайгарган болгаш ооң түннелинде бо чылдың бюджединиң дугайында хоойлуну хүлээп алган. Айтырыгны чүгаалажырынга ДХ-ниң Экономика болгаш саң-чээли политиказының комитеди улуг рольдуг болганын демдеглээр аннаар. Ынчалаш ук комитеттиң кежигүнү, саңхөөчү эргемниг депутат Василий ИРГИТТЕН чамдыг айтыгларны салган мен. Ам ооң харыыларын номчукчуларга саналдадым.

— Василий Хүреш-оолович, эрткен чылгы бюджет-биле бо чылгы бюджеттиң ылгалы кайы хирел? Черле нийтизи-биле Тыва Республиканың бюджеди бо чылын кайы хире болганыл?

— Тыва Республиканың 1996 чылда бюджеди «Россия Федерациязының 1996 чылда федералдыг бюджединиң дугайында» хоойлуга үндезилеп тургустунган. Ынчалза-даа сөөлгү каш чылдарның иштинде бистиң Тывавыстың-даа бюджедин, федералдыг-даа бюджетти тургузуп көөрү болгаш бадылаары көрдүнген чурум езугаар болбайн турары канчап-даа таарышпас. Бо чылгы бюджетти колдуу саң-хөө чылының беш аймары эртип турда база 1995 чылдың тодараттынган бюджедин үгүле бо чылдың май айда хүлээп алдывыс.

Бо чылдың бюджедин Тыва Республиканың Чазаа 1995 чылдың сентябрь айда Дээди Хуралга баштайгы төлевилел саналашкыны-биле 1269.6 млрд. рубльге тургузуп киирерге, ону Күрүне Думазынче ол-ла саң-чурагайлар-биле хоойлужудулга саналдаашкынын езугаар Дээди Хүрал киирерге, бюджетти үгүле 929.8 млн. рубль кылдыр бадылаан. Ооң иштинде боттарывыстың киирип алыр орулгавыс 177.6 млн. рубль база бюджетиң дефицити (чедишпес кезээ) 56.7 млн. рубль кылдыр тодараттынган.

Бир эвес эрткен 1995 чылдың тодараттынган бюджеди-биле деннээр болза, 1,6 катап өзүлделиг болганы ол. Бюджеттиң 70 хире хуузун азы 620.8 млн. рубльди культура, кадык камгалалынче болгаш социал хандырылгаже угландырган.

Бистин хоойлужуду бадылаан республика бюджеди 1996 чылда (кожууннар бюджеди чокка) 716.2 млн. рубль орулгалардыг, 765.1 млн. рубль чарыгдалдарлыг аза 48.8 млн. рубль дефицитиг кылдыр тургустунган. Бо дээрге үгүле эге хүлээп алыышкын болур, бо чылдың иштинде өскерилгелер, немелделер, тодарадылгалар бюджет күүселдезинин үезинде ам-даа болур ужурлуг.

— Бюджет айтырыын чүгаалажып түргаш, депутаттар кандыг үүлдерже улуг кичээнгейни угландырганыл база силерниң комитет бо талазы-биле кол рольдуг болгай, комитединиңерге канчыг түннелдерни үндүрдүңер?

— Доктаттынган хоойлу чурумун езугаар Тыва Республиканың Дээди Хуралы чоокта чаа Тыва Республиканың бюджедин (кожуун бюджеттери чокка) ийиги номчулга-биле хүлээп алган. Доктаамал үндезинде ажылдап турар парламент болганда, күрүне бюджединиң хоойлузунда көрдүнген статьяларга хамаарыштыр депутат бүрүзү сайгарылгаларны кылыш, бежен ажыг немелде саналдарны киргеннер. Ооң иштинде түс чер бюджеттиниң күсели-биле тудуг объектилерин тударының айтырыглары чидии-биле тургустунуп турду, үүге дээрге депутаттар боттарының соңгуткан округтарында «кырый берген» турар тудугларны, чуртталга тудугларын акшаландырарын чидии-биле тургузуп турганы билдингир. Ынчалза-даа бюджедивисче киирер орулгавыс үүгле 19 хуу болганда, жеттери чокка) ийиги номчулга-биле хүлээп алган. Доктаамал үндезинде ажылдап турар парламент болганда, күрүне бюджединиң хоойлузунда көрдүнген статьяларга хамаарыштыр депутат бүрүзү сайгарылгаларны кылыш, бежен ажыг немелде саналдарны киргеннер. Ооң иштинде түс чер бюджеттиниң күсели-биле тудуг объектилерин тударының айтырыглары чидии-биле тургустунуп турду, үүге дээрге депутаттар боттарының соңгуткан округтарында «кырый берген» турар тудугларны, чуртталга тудугларын акшаландырарын чидии-биле тургузуп турганы билдингир. Ынчалза-даа бюджедивисче киирер орулгавыс үүгле 19 хуу болганда, лар кожууннар бюджеттиниң күүселдезинин үезинде хыналдалардан илерээн. Ындыг хажыдыышкыннар 3000,9 млн. рубльге деп болган. Мындыг таварылгалар Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Эрзин, Чеди-Хөл, Сүт-Хөл, Кызыл кожууннарга болгулаан. Олар бюджетке көрдүнген акшалар-биле бажын-балгат, чиик машиналар садып ап, марафоннарга деткикчилер болуп база ажылдакчыларга хуу чок чээлилер берип, материалдыг дузалам-чыларга чарыгдалдарны болдурган.

Мен бодап көөрүмге, шын эвес чарыгдалдарның болуп турар бир чылдаганы — кожууннар, сумулар деннелинде кожуун, суму хуралдарын тургуспаанында, ооң уржуундан контроль чок чорук-биле кожуун, суму бюджеттерин боттарының коллегия хуралдарында канчаар күзей-дир, ынчаар тураз-биле тургузуп, бадылап алырының байдалдары хөй.

Ынчангаш бо үүүлдерни өөренип көргеш, Дээди Хурал «Эрге-дужаалдыг кижилерниң бюджет акшаландырыышкынын сорулгазынга эвес чарыгдааны дээш административтиг харыысалгазының дугайында» хоойлуну хүлээп алган. Ында бир статьяда айтып турары болза, ындыг үүүлдерни болдурган удуртукчуларга хамаарыштыр шалыңның күдүку хемчээлиниң 20-ден 100 хуузунга деп торгаалды онзары көрдүнген.

— Бюджетиң орулгалыг кезээн улгаттырарынга Дээди Хуралдың ап чорудуп турар хемчеглериниң азы хүлээп алган хоойлуларының дугайында чүгаалап көрүнерем, Василий Хүреш-оолович.

— 1996 чылда республика бюджедин чүгаалажып турган, Дээди Хуралдың сессиязы бюджеттиң орулгазын моон-даа соңгаар улгаттырарының айтырыынче улуг кичээнгейни салган. Ылаңгыя продукция бүдүрүп турар бүдүрүлгелерни деткип, чаа тургустунган черлерни эге чылдарында үндүрүг төлелегзиндеп хостаарының айтырыын, чамдык дүжериниң кырында келген, арга-шинээ бакыраан бүдүрүлгелерни шуут-ла тус чер үндүрүглериниң хостаарын аңгы хоойлу-биле хүлээп алырын, экономиктиг реформаның быразын угбайн турупкан черлерден чамдык үндүрүг онаалдазын база хөөлээшкинни буурап турган үезинде кылбазын көрген.

Ооң-биле чергелештир кожууннар деннелинге бюджеттин орулгазын улгаттырарының талазынче кичээнгейни углаар болза эки. Үүге дээрге кожууннар бюджеттиниң хөй кезиинде боттарының киирер орулгазы үүгле 6-12 хуулларга деннежип турары канчап-даа таарышпас дээрээ билингир.

— Тайылбыр бергениңер дээш четтирдим.

Надежда ЭРГЕЕ.
чугаалашкан.

Саң-хөө айтырыы

Чазактың киирип келгени бюджет хоойлузунуң төлевилелинге шупту депутаттарның саналдарын өөренип көөрү болдунмас-даа болду.

Бистин экономика, саң-хөө-чээли политиказының комитеди «Биче бүдүрүлгелерни болгаш сайгарлыкчы чорукту деткиринин дугайында» кылган хоойлувус езугаар 1500 млн. рубльди немей бюджетке көрдүвүс, ол ышкаш ында кирген эргечагырга органнарының аппарат ажылдакчыларынга хамаарыштыр 15 хууга кызырылданы чорударын база бюджет акша-хөренгилеринден деткикчилер болуп, ачы-дуза, спортчу болгаш массалыг хемчеглер эрттиринге шаналдар тургузарын шуут болдурбазын комитет кежигүннери деткидивис.

— Эрткен чылдың бюджединин күүселдезинин үезинде сорулгазынга эвес чарыгдалдар дугайында хөй чугаа бар болгай, ындыг үүүлдер кожууннар бюджеттеринге болгулаан бе? Бо талазы-биле силерниң бодалыңар, саналыңар кандыгыл, азы кандыг хоойлу барыл?

— Эрткен 1995 чылда Тыва Республиканың Чазаның ажыл отчедун дыннап турган, депутаттар база бистиң комитет бюджет акшаландырыышкынынга шын эвес чарыгдалдарны, азы дорту-биле чугаалаарга, көрдүнген акша-хөренгилерни айыттынган сорулгазынга эвес, өскээр ажылгаанны дээш «багай» деп үнелелди берген болгай. Ылангыя мындыг таварылгаларны, садик урулгаларының кадыының байдалын ай санында шинчип, эмчи хайгааралын чорудуп келген. Бистин суурвус бойдустуң бир чурумалдыг черинде, арыг агаардыг черде туруп турар болгаш халдавырлыг аарыг өршээлдиг-дир. Кодур аарыы шуут чок, өкпе туберкулезунуң ажык хевири-биле аарааан кижи база амдыызында эскертинмейн турар. Эки үүүлүвүс ол.

Эм-дом-биле хандырылга ажырбас. Ие-чаштың камгалалы чогумчалыг. Сөөлгү чылдарда бичии чаштар өлүп хораваан. Арагалаар иелериң саны бо суурда ховар.

Келир үеде бистиинге кээп ажылдаар, тус чер чурттуг дээди эртемниг эмчи кадрларын өөредип алырының талазы-биле айтырыгны тургузуп турар бис. Кожуун чагыргазы, яамыдаа бистерге ол айтырыг талазы-биле дузаны черле көргүзе бээр боор.

Бо үүүлүмнүң төнчүзүнде Мөрен суурнуң чурттакчы чонунуң дилээн чырыдыр бижип көрсүн. Айтырыг, чугаа дүрген дуза чедирер эмчи машиназының дугайында болуп турар. Мөрен суур кожуун төвүнден элээн ырак, озалааш черде туруп турар. Хөп-хенертен малчын-даа, суур-даа кижизи аарыг бээрге, дүрген-не Эрзин чедирер машина-техника тывылбайн баар-дыр. Өлүм кээргээр, өршээр, манаар эвес, кижиниң тыны кончуг-ла болгай. Ынчангаш эмчи амбулаториязын машина-биле хандырып бээрин суурнуң чону «Шын» солун дамчыштыр чогуур черлерден дилеп турар.

Сара КЫРГЫС.
Мөреннин эмчи амбулаториязының эргелекчизи.

Тыва Республиканың Чазаанда

АЖЫЛ-ХЕРЕКЧИ ЧУГАА

Тыва Республиканың Чазааның хөй кижи киржикчилиг хуралы дүүн болуп эткен. «Тыва Республиканың экономиказын 1996 чылда чогумчудар база экономиктиг реформаларны боттандырар талазы-биле хемчеглерни Тыва Республиканың Президентизиниң Тываның чонунга болгаш Тыва Республиканың парламентизинге Айыткалынга дүүштүр боттандырып чорудуп турарының дугайында» айтырыгны аңаа чугаалашкан.

Тыва Республиканың Чазааның хөй кижи киржикчилиг хуралын Тыва Республиканың Президентизи, Чазак баштыңы Ш. Д. Ооржак ажыткаш, ооң киржикчилериниң мурнунга чүве чугаалаан.

Хуралдың үүн айтырыынга хамаарыштыр илеткелди Тыва Республиканың экономика сайыды А. Д. Бегзи кылган.

Хуралдың ажылынга кожууннарның болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларының чагырга даргаларының экономика айтырыгларын база улус ажыл-агыйының адырларын харыылап турар оралакчылары, экономика айтырыглары-биле холбаалыг ведомстволар, бүдүрүлгелериниң, организацияларның болгаш албан черлериниң удуртукчулары киржип, хуралдың үүн айтырыын сайгарып чугаалажырынга киржип, ажыл-херекчи санал-онал солушкан.

(Тыва Республиканың Чазааның хөй кижи киржикчилиг хуралындан отчетту солунуңу дараазында үндүрүлгелеринге парлаар).

Бистиң корр.

ПРОКУРОР УДУРЛАНГАН

Тыва Республиканың Чазааның май 27-де хуралында ТР-ниң Күрөт-хөреңги комитединиң «алдын акциязын» ажык хевириниң «Тыва харылзаштырыкчы сайгарылга» компаниязы акционер ниитилелге хуваап бээрин шиитпирлээн. Ол ышкаш 1996-97 чылдарда Өөредилге яамызынга техника, кыыар-чаар материалдар, үрезин болгаш өске-даа чүүлдер садып алырынга саңхөө деткимчезин көргүзерин шиитпирлээн. 1994-95 чылдарда школачылар болгаш ПТУ сургуулдары дузалал ажыл-агыйларынга 2,7 млрд. рубльди ажылдап алганын аңаа киирген бижикте айыткан. Хамаатыларның черге конституция езугаар эргелерин боттандырар дугайында доктаалды чедир, ажылдап кылгаш хүлээп алган.

Хамаатыларның амы-тынынга болгаш кадыынга удур кем-херектериниң истелгезинде шыңгыы четпестер база чаттырыглар дугайында айтыгны үр база шыңгыы сайгарып чугаалашкан. Республика прокурору А. П. Дамба-Хуурак ук айтырыгны Чазак хуралынга эвес, а ТР-ниң Ийыл чок чорук чөвүлелинге чугаалажыр ужурлуг деп тайылбырлап, аңаа удурланган. Чазак доктаалының төлевилелин юридиктиг белеткел чок кижи кылган, ТР-ниң Чазаа респрокуратураның ажылынга холгаарлап, истелгениң чажыттарын ажыдып турар дээн чижектиг үүүлдерни Анатолий Партизанович чугаалап, ук доктаалды Чазак хуралынга хүлээп алырынга удурланган.

Ынчалзажок айтырыгны сайгарып чугаалашкан. Доктаал төлевилелинде истелгениң чажыдын чарлавайн турар болгаш республикада кемхерек үүлгедиишкининиң байдалы дээш прокуратура, ИХЯ, ол ышкаш ТР-ниң Чазаа, Президентизи деп чергелиг харыысалгалыг. Чугаа болза эрге-хоойлу камгалаар органнар шалыпкын эвес ажылдап, бот-боттарының аразында харылзаа чок, истелге органнарның база дилеп тывар албаннарның ажылы профессионал негелделерге дүүшпес бооп турарының дугайында болган. Прокурор хайгааралы чогуур деңнелде тургустунмаан. Чижээ, өлүрүүшкүн болгаш өлүмге чедирген 54 аар кем-херек үүлгедиишкиннериниң 30-ин сайгарып көөрүн ара соксаткан, оларның 15-ин чон кичээнгей-биле хайгаарап көрүп турар болгай. Кем-херек үүлгедикчилерин дилеп тывары шүүшпен, хоорайларның, кожууннарның прокурорлары дилеп тывар албанның шимчеңгир эвес чоруунга негелде чок хамаарылгалыг бооп келген.

Кончуг айыылдыг кем-херектер дугайында чижектерни-даа киирип турган. Чижээ, 73 харлыг кырган Ооржак Курбааны болгаш ооң оглунуң 13 харлыг оглун Монгуш Чедер-оол дээрзи, ийи эжи-биле 1993 чылдың декабрь 8-те каржызы-биле эттеп хилинчектээн. Чылдаганы — олар оорлаткан аттарын тып алганы. Тодараттынганы-биле алырга, Ч. Монгуш кырганның арнынче хөй удаа бижектеп, чаагын сыйып, думчуунуң сөөгүн чуура шаап, бижек-биле караан казып кааш, хөрүүкке хөөп кааш, дезе берген. Ынчалзажок О. Курбаа дириг арткан, инвалид болган. Хынада үезинде Кызыл кожуунуң прокурору, КИХК-ниң начальниги ындыг кем-херектиң барын бузуруп турганнар, а ындыг херек көдүртүнген, ол талазы-биле истелге чоруп турганы ылаптыг. Кызыл КИХК-ниң истекчизи Д. херекти истеп тура ужур эдерип, 2 чыл 2 ай дургузунда шөйүп келген, ынчалзажок респрокуратураның, кожуун прокурорунуң, КИХК-ниң истелге килдизиниң талазындан хемчеглер алдынмаан, ол херекке илдеп хамаарылгалыг кем-херек үүлгедикчилерин тудуп хоруг-даваан. Үүгле Чазактың киржилгезиниң соонда истелгени чорудуп эгелээн.

Бии-Хем кожуунуң Кызыл-Чадыр деп черге дөрт аңчыны, республика эмнелгезиниң нейрохирургия салбырынга Аракчаа иешкилерни, Ак-Довурак хоорайга Ооржактың өг-бүлезин, Кызыл кожуунуң мурнундагы чагырга даргазын, Моолдуң хамаатызы Бархуу Аяаның өлүргениниң херектерин тодарадыр болгаш истээр дугайында ТР-ниң Президентизиниң болгаш Чазааның негелделери түннел чок арткан.

Чазак документизиниң доктаадын турар кезээниң пунктуларының бирээзинде чугаалап турары болза, ТР-ниң Президентизинге РФ-тиң Чиңгине прокурорун дамчыштыр республика прокурору А. П. Дамба-Хуурактың харыысалгазының, ону ээлеп турар албан-дужаалындан хостаарынга чедир, айтырыгны шиитпирлээриниң эргежок чугулазының дугайында дилегни киирген. Ол ышкаш ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак баштаан чазак комиссиязын тургузарының дугайында шиитпирни хүлээп алган. Ында бүгү тус чер чагырга даргалары кирген, комиссия ниити республикада 1990 чылдан бээр кем-херек үүлгедиишкининиң байдалын үндезиниби-биле сайгарып көөр. Онза кичээнгейни республиканың эрге-хоойлу камгалал органнарының ажылынче угландыр. Чазактың ээлчеглиг хуралынга ындыг айтырыгларны чугаалашкан.

Рита САМБУ.

«ТЫВАНЫ САКТЫ БЕРДИМ...»

Сураглыг режиссер, актер Никита Сергеевич Михалков дүүн Кызыл аэропортунга дүжүп келгеш-ле: «Эрткен кыжын силерге декабрьда чораан болгаш ам база катап сакты бергеним илередип тур мен» деп, сеткилиндеп чугаалаан. Ол, шынаппла, эрткен чылын чорааш, Тываның эң-не чараш булуңнарынга чедип, бойдустуң кайгамчык чурумалдарын чайгы үеде кээп көөр сорулганы салган турган. Ынчангаш бо удаада хөй составтыг болүү-биле Тожуга, Каа-Хемниң хоочун чурттакчылары-биле чугаалажып, каш чылдар бурунгаар хоруглуг турган тема—бөдүүн кижи бойдус-биле харылзажып турган кандыг онза чурттал-ганы чурттап эртип турарын шыннары-биле көргүзери.

— Бо хүннерде бистиң кино экраннарывысты үүгле американ кинолар эрлей берген деп үүве бисти, кинорежиссерларны дүүредип турар. Ынчангаш бодувустуң национал киноларывысты тырттырып, чонга шынны көргүзер үе келген — деп, Никита Сергеевич чугаалааш, бо удаада Тываның чонунга көргүзери-биле Гогольдуң «Ревизор» деп кинозун эккелгенин база ында кол рольду ойнап турарын таныштырган.

Актердан журналистер соңгулдалар мурнунда агитациязын кылып чоруур бе дээрзин база айтырган. «Кымбир кижини соңгуңар деп агитация кылыр үе эрткен. Ынчалза-даа мооң мурнунда чылдарда соңгукчулар боттарының көрүп-да көрбээни, билбээни кижини аная-ла агитацияга алзып, соңгуп турган болгай. Амгы соңгулдаларга кижи бүрүзү бодамчалыг, шупту үүлдү деңзигүүрлеп турган киржири чугула апарган, үүге дизе чуртувустуң келир үези бистиң боттарывыстан кончуг хамааржыр» деп ол чугаалаан.

Дүүн актер Улусчу чогаадылга төвүнге Кызылдың чурттакчылары-биле ужурашкан.

Бөгүн Н. С. Михалков Тожунуң чону-биле ужуражып, Азас хөлге ажылдаар.

Светлана МОНГУШ.

Б. ЕЛЬЦИННИҢ ДЕТКИКЧИЛЕРИ

Россия Федерациязының Президентизинге кандидат Б. Н. Ельциннин Тывада бүзүреттирген кижизи Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат баштаан кандидаттың деткикчилери Улуг-Хем кожуунга баргаш, соңгукчулар-биле ужуражылгаларны эрттирген.

Б. Н. Ельциннин деткикчилери Шагаан-Арыг хоорайның, Хайыракан, Арыг-Бажы, Торгалыг, Арыг-Үзүү, Арыскан суурларның соңгукчулары-биле ужурашкаш, Россиянын бирги Президентизинин дөрт чыл иштинде кылган ажыл-чорудулгазын таныштырган. Борис Николаевич Тыва Республиканы, оон ажылчы чонунга кандыг ажыктыг, эки үүүлдерни кылып бергенин олар чугаалааш, Президентиге өске кандидаттардан эң-не төлептиг кижи ол болурун айыткан.

Ужуражылгаларга үүве чугаалаан соңгукчулар Б. Н. Ельциннин кандидатуразын деткип турарын илереткеннер.

Көдээ амбулаторияда

МАШИНА-БИЛЕ ДУЗАЛАП КӨРҮҢЕР

Мөрен суурда чаа эмчи амбулаториязы ажыттынганындан бээр келир чылын 10 чыл болур. Көдээ черде-даа болза, ында аарыг улус шинчиринге бүгү-ле таарымчалыг байдал тургустунган: физиокабинет, массаж кылыр өрээл, янзы-бүрү дериг-херекселдер эм садар киоск, клиниктиг лаборатория, сыкыртыңы эмнээр аарыг кижилер хүлээп алыр өрээлдер тускайлаттынган.

Ында тускай ортумак эртемниг 7 эмчи кадрлар чоннуң кадыы дээш билиин, күжүн харамнанмайн ажылдап турарлар. Сүт кухнязы дериг-херекселдер-биле бүрүү-биле хандырттынган, чонга ачы-буянын чедирип-даа, көргүзүп-даа келген.

Сумунуң девискээринде туруп турар 320 өрегеде 1475 кижи бар. Улуг назылыг 12 кижи эмчилериниң доктаамал хайгааралында алдынган. Шуут чыда эмнедип, ажааттырып турар ийи аарыг кижи бар. Өөреникчилериниң, садик урулгаларының кадыының байдалын ай санында шинчип, эмчи хайгааралын чорудуп келген. Бистин суурвус бойдустуң бир чурумалдыг черинде, арыг агаардыг черде туруп турар болгаш халдавырлыг аарыг өршээлдиг-дир. Кодур аарыы шуут чок, өкпе туберкулезунуң ажык хевири-биле аарааан кижи база амдыызында эскертинмейн турар. Эки үүүлүвүс ол.

Эм-дом-биле хандырылга ажырбас. Ие-чаштың камгалалы чогумчалыг. Сөөлгү чылдарда бичии чаштар өлүп хораваан. Арагалаар иелериниң саны бо суурда ховар.

Келир үеде бистиинге кээп ажылдаар, тус чер чурттуг дээди эртемниг эмчи кадрларын өөредип алырының талазы-биле айтырыгны тургузуп турар бис. Кожуун чагыргазы, яамыдаа бистерге ол айтырыг талазы-биле дузаны черле көргүзе бээр боор.

Бо үүүлүмнүң төнчүзүнде Мөрен суурнуң чурттакчы чонунуң дилээн чырыдыр бижип көрсүн. Айтырыг, чугаа дүрген дуза чедирер эмчи машиназының дугайында болуп турар. Мөрен суур кожуун төвүнден элээн ырак, озалааш черде туруп турар. Хөп-хенертен малчын-даа, суур-даа кижизи аарыг бээрге, дүрген-не Эрзин чедирер машина-техника тывылбайн баар-дыр. Өлүм кээргээр, өршээр, манаар эвес, кижиниң тыны кончуг-ла болгай. Ынчангаш эмчи амбулаториязын машина-биле хандырып бээрин суурнуң чону «Шын» солун дамчыштыр чогуур черлерден дилеп турар.

Сара КЫРГЫС.
Мөреннин эмчи амбулаториязының эргелекчизи.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты К.Л. Лапчаага тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Күүсекчи эрге-чагырга органнарынга ачы-хавыяалар болгаш хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы Кара-оол Лопсанович Лапчаага «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1996 чылдың май 23.
Кызыл хоорай.

«Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Э. Д. Ондарга, С. Н. Чамааевага тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Өөредилге талазы-биле ачы-хавыяалары болгаш хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Эртине Деспижековна Ондарга — пенсионер,

Саина Николаевна Чамааевага — Тыва Республиканың Өөредилге яамызының кол специализи.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1996 чылдың май 23.
Кызыл хоорай.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Г. Н. Молодцовага тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Кадрлар белеткээринге ачы-хавыяалары болгаш хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш Кызылдың коммерция техникумунуң башкызы Галина Николаевна Молодцовага «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1996 чылдың май 23.
Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле Е. И. Даргатты шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Кадрлар белеткээринге ачы-хавыяалары болгаш хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш Кызылдың коммерция техникумунуң деканы Елизавета Иргитовна Даргатты Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1996 чылдың май 23.
Кызыл хоорай.

«Херээженнер социал айыыл чок чорук болгаш турум хөгжүлде дээш» темалыг республика конференциязын эрттирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1996 чылдың май 24. № 225. Кызыл хоорай.

Россия Федерациязының Президентизиниң «Херээженнерге хамаарыштыр күрүне политиказының бирги ээлчеглиг сорулгаларының дугайында» 1993 чылдың март 4-те үндүрген № 337 Чарлыын, херээженнериң байдалын экижидер талазы-биле хөделиишкиннериң Пекин (1995 чыл) платформазын боттандырар сорулга-биле база хөй-ниити херээженнер организациязы—Тыва Республиканың Херээженнер эвилелинин бюрозунуң дилээ-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. 1996 чылдың июнь 7-де «Херээженнер социал айыыл чок чорук болгаш турум хөгжүлде дээш» темалыг республика конференциязын эрттирер.

2. Тыва Республиканың Херээженнер эвилелинге ук конференцияны эрттирерингe смета езугаар 10 млн. рубльди өг-бүлени, ие-чашты быжыглаарының фондузундан үндүрүп бээр.

3. Кожууннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның чагыргалары конференцияга боттарының төлээлери киржиринге дуза чедирер.

4. Тыва Республиканың Президентизиниң чанында өг-бүле, херээженнер болгаш демография айтырыгларының талазы-биле комиссия (Эрдыниева) Тыва Республиканың Херээженнер эвилелинин бюрозунуң дилээ-биле Тыва Республиканың Президентизиниң чанында өг-бүле, херээженнер болгаш демография айтырыгларының талазы-биле комиссия (Эрдыниева) Тыва Республиканың Херээженнер эвилелинин бюрозунуң конференцияны организастап эрттиреринге дузалаар.

Ш. ООРЖАК.

Б. Ш. Кууларның ажылының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Өвүр кожуунуң чагырга даргазының хөй-ниити катыжыышкыннар-биле чагырганың ажыл-чорудулгазын дүүштүрер оралакчызы Болат-оол Ширриевич Кууларны Тыва Республиканың Президентизиниң төлээзи албан-дужаалдан киирген билдириишкинин езугаар 1996 чылдың май 20-ден эгелеп хостаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1996 чылдың май 24. № 462

Часкы хову ажылдары

ТАРАА ЧАШТЫРЫЛГАЗЫН ДООСКАН

Республиканың колхоз, совхозтарының болгаш арат (тараачы) ажыл-агыйларының тараа шөлдеринде келир чылдың дүжүдүнүң магадылалын тургузар ажылдар, чаштырылга кидиш түлүк чорун турар, Бергедээшкиннерге, шаптараазыннарга сылдап алгаш, холувус чада салып, хүннер эрттирип орар болзувусса, келир кыжын «улуг аякты» чүнүн-биле долдурар боор. Ынчангаш тараа будүренинче кол кичээнгейни угландырары эргежок чугула. Чамдык совхозтар часкы хову ажылдарынче үезинде шыңгыы белеткелдиг, организастыг киргеннинден тараа культураларының чаштырылгазын доозун турар.

Каа-Хем кожуунуң «Суг-Бажы» ассоциациязы бистин республикада ажыл-агыйны чаа арга-хевирлер-биле удуртуп, башкарып эгелээн черлернин бирээзи. Ооң чиңгине директору Андрей Шожанович Тюлюш-биле ужуражып, аъш-чем тараазын бүдүрер талазы-биле часкы ажылдарның байдалын бистин номчукчуларывыска таныштырарын дилеп, кыска чугаа чоруттум.

«Суг-Бажы» ассоциация бо чылын тараа культураларын 950 гектар черге, мал чемин 300 гектар шөлге чажар сорулганы салган. Бо хүннерде тараа чаштырылгазын бүрүү-биле дооскан. Ам үүгле эвээш хемчээлге чаңгыс чылдыг мал чемин тарыр хову ажылдары арткан. Чашкан тараа үрезинери колдуунда боттарыныы. ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызын таварыштыр 16 тонна кызыл-тасты ой-шаанда ассоциация чедирип алганындан ажыл-ишке бичии-даа саадашкыннар турбаанын демдеглээри чугула. Часкы тарылганы кыска хуусаада белик шынарлыг чорудуп алырынга Суг-Бажының удуртукчуларының киирген үлүү эвээш эвес. Ассоциация 7 ниитилелден тургустунган. Олар тус-тузында боттарындан үүле-херек бүдүүгүр чоруп эгелээнин амыдырал хереченнер. «Совет Тыва» совхоз Нижний Новгород облазының арга-дужулгазын ажыл-чорудулгазынга ажыглап, эде организастаашкынны чоруткан. Бергелер бар-даа болза, деп-шилгеже бурунгаарлаашкын уламчылавышаан деп чугаа аразында билдим. «Суг-Бажы» ассоциациязында бактаап турар чеди ниитилелдиң боттарынга быжыглаан шөлдеринге тараа-быдааны саналашкыннарны шын, тодаргай кылгаш, чажып алганы республиканың хожудап турар ажыл-агыйларынга үлегер-чижек болур ужурлуг.

«Чиңге-Даг» ниитилел (даргазы Александр Сендажы), «Чылгы» (Владимир Монгуш), «Шеңнелиг» (М. Салчак), «Сарлык» ниитилел-(Х. Сайыт-оол) тараа чаштырылгазын хамыкты мурнай доозуп, ажылга ээ-харыысалгазын белдидип, тарылганы шынарлыг эрттиргенин ассоциацияның чиңгине директору А. Тюлюш чугулалап айтыр чорду.

Танов ЧИГДЕН.

Таңды - Тыва Республиканың 75 чылынга

ТАРААМ ТАРЫП, МАЛЫМ МАЛДАП...

1924 чылдын май айда Шаңчынын Идик-Кончу деп черге мени чырык хүн көрген дээр чүве. Чеден ажыг чыл дургузунда чурттап эрткен амыдыралымны сактып орарымга, солун-даа, аныяктарга өөредиглиг-даа ышкаш-тыр. Ол үеде феодалдарның эрге-чагыргазын дүжүрген болгаш, Таңды-Тыва Республика тургустунган турган. Шаңчы, Изиг-Кара, Таңмалыг, Кылыл-Даг, Ак-Туруг девискээрлери Чөөн-Хемчик кожуунунга хамааржып турган. Чаа амыдырал аная-ла каалама орук-биле хөгжүй бербээн. Эрге-чагырга тудуп чораан феодалдар Хемчикке тура-халышкын база организаетаан. Ону Сумунак деп кижи баштап турган. Буян-Бадыргы баштаан Тыванын чазаа ол тура-халышкынны тайбын чугаалажышкыннар-биле шеглеткен. Үжен чылларда Сумунак база катап хөделип үнген. Бо удаада ону чазак шериглери күш-биле базар ужурга таварышкан.

Шаңчының араттары шагтөөгүден бээр малын малдап, тараазын тарып чурттап чорааннар. Оор-суук ол үеде шуут дыңналбас. Аалдарның мал-маганы катыжып, холужуп-даа чоруур. Харын-даа читкен аңдын ында-мында чор дижип, өдекке эккээр-даа таварылгалар хаая эвес болгулаар.

Ачамны Допаа Ховалыг дээр. Ол дукмалары Сандак, Чечекпаа, Самый сугларны эвилелдеп алгаш, Шаңчыга буга казып, тараа тарыыр чордулар. Магалыг-ла тараа үнеп оран. Тараалаң боорга Шаңчы дээни-даа чоп боор. Аът «бажы» мунуп, күзүн шанга шарылар-биле тараа бастырып өзүп келдим. Араттарның албан, үндүрүг төлеп чадажып турганын-даа көрбээн, дыңнаваан-даа мен. Хуу ажылагыйын хөгжүдүп, хостуг чурттап чораан байдаллыг.

Он харлыымда Чадаана эге школазынга өөрени бержик мен. Күрүне хандырылгазынга турдувус. Амгы ышкаш арыг-силиг эвес дээрден башка, корум-чурумувус тергиин-не турган. Номнар, кыдыраштар барык чок-даа турган болза, сааладыр номчуптар, санын дөрт аргаларын бодап каптар турдувус. Дөрт классты дөрт-беш демдектерлиг дооскаш, Шаңчыга чаныр келгеш, ада-иемге дузалажып чоруп турдум.

1937 чылда Шаңчыга тускай сумуну тургускан чүве. Оон даргазынга Ховалыг Белекпенни, оралакчызынга Сат Бүрбүнү, секретарынга Ховалыг Пар-оолду сонгаан. Ынчан сумунун ажылыжы хайныгып-ла үнген. Ховалыг Шивидек, Ховалыг Кажыкай, Сат Чыргалбай, Монгуш Арапчор сугларның баштааны арбаннар тайгадан ыяштар кезип, амгы Шаңчы суурнун таваан салдылар. Школа, эмнелге пунктузу ажылдап, садыг-магазиндаа ажыттынган.

Аъш-чемин, өөреникчилериң орун-дөжээн, идик-хевин ада-иелер боттары хандырар турган. Ынчан аңаа Ымый-оол Ховалыг, Очур Ховалыг, Бады-Чыргал Куулар суглар араттарның уруг-дарыын үжүк-бижикке өөредип, дыка кызып ажылдааннар.

Ада-чурттун Улуг дайынының чылларында ТАР ССРЭ-ден аңгы турган-даа болза, «Бүгү чүвени фронтуга!» деп лозуңнун адаабиле ажылдап, чурттап турду. Шаңчының чону фронтуга бүгү малының үштүн ийи кезиин халаска бергеннер. Араттар бирги, ийиги, үшкү мөөң белек чылдазынга эрестиг-ле киришкен. Суму даргазы Белекпен баштаан активчилер: Монгуш Тергиин, Чечекпаа, Чондан, Чулдум, Балчыма, Экендей Сат, Хүргүлек Ховалыг, Сенди Түлүш болгаш өскелер-даа кыштың кончуг соогунда Кызылче тараа, далган, эът, саржаг, чөкпек долдур салган шанактарлыг аъттарының соондан чоруптарлар. Дайзын бир эвес төрээн Тыва-высче халдап келген болза, ол ажыл-ишчи кижилер ханының сөелгу дамдызынга чедир маадырлыг тулчур дээрзинге чигаанны чогун караам-биле көрүп, бүзүрээн мен.

1941-1943 чылдарда АРШтың хүрээлениңге турган, Шериг ямызының сайыды Монгуш Сувактын дужаалыбиле Ак-Хем, Шаңчы араттарынын ополченнерин өөредип турган ону эскерген мен. Шеригнин эге билиглерий оларга таныштырып, чайын, кыжын шаан халдаарының аргаларын айтып, боомоңгуну кончуг эки билир кылдыр өөреткен мен. Кыжын хаак маргылдаазы кылып, боодалга организастап, граната октап-даа турдувус. Ак-Хемден фронтуже аъттанган эки турачылар Лама Борис, Докпут болгаш өскелернин-даа эрес-лидим демисежип, чамдыктарының Төрээн чурт дээш амы-тынын бергени тываларның чаныш-сыныш чогун херечилеп турар.

Дайын сөөлүреп турда, амыдырал дыка берге турган. Пес-та'авы чедишпестеп, тараның артыкшылын дөгерезин күрүнеге дужаар апарган. Быдаргай, хуу амыдралды чок кылыр, черчерге колхозтарны организастаар кампания эгелээн. Хуу ажыл-агый кылыксаан араттарның шорузу-ла. Эңдерик үндүрүг онаар, тыртар күжү бар, чок-даа болза, тонна-тонна тарааны күрүнеге дужаарын дагзыр. Хөөнүн чок-даа болза, колхозче базын органың дээре!

Ам бодап орарымга ынчаннана кооператив, колхоз хевирлиг коллективтиг ажылагыйны хөгжүтпүшаан, хууда амыдырап шыдаар араттарга дегбес болза эки турган. Ынчалза-даа хуу азы арат ажыл-агыйының орасомезын ам-даа утпаан бис. Эде тургустунуушкун, рынноктуг харылзаалар бистиң Тывавыска үгле эки күүлдерни нептередир дээрзинге бүзүрелим улуг.

Ындыг турбуже, амгы удуртукчулар, эң ылаңгыя кооперативтер удуртукчулары, совхозтар директорлары, тус чер чагыргаларының даргалары боттары ажыл-агыйны бажы-мойну-биле харылавайн, харын-даа үптээртонаар, садып-саарар хөөнүгүн апарганы әлдептиг. Чижээ, мөөн мал эмчилеп турган, өстүрүшкеним «Найырал» совхозтун сүт-бараан фермазында мун ажыг инектен бо хүннерде саар 180 инек арткан. Ону кандыг депшилге дээрил?!

Чурттун келир үези — аныяктар. Оларны каңчаар кижизидип, ажылга болгаш амыдыралга өөредип, чаңчыктырып, дадыктырып аарыыстан кол хамааржыр. Бирле дугаарында өг-бүле бүрүзү ажы-төлүн азырадыкчы хөөнден адырар херек. Алыксак-чиксек, үгле бодун болаар, хөөнү-туразы улуг аныяктар амыдыраш шыдавас дээрзинин барымдаалаарын каштыы-даа кордум.

Бодум хуумда амыдырал, чурттаргам багай эвес эрткен деп санап чоруур мен. ТАР-дан эгелээш, амга чедир чеден беш-ле чыл дургузунда шуут таныттынмас кылдыр хөгжүп, сайзыраадыыс. Акы-дунма республиканың ачы-дузазы-дыр деп санап чоруур мен. Маная Россия Федерациязының ботту дузаазын лемдеглевес арга чок. ТР-нин болгаш РФ-тин Президентилери бот-боттарын билчип, ажылдап турарынга дыка-ла чөпсүнер мен. Хөгжүллевис эдээн шапкын-даа бол, төп регионнарга ам-даа четпес бис. Ынчангаш хөлүн эрттир политикаже чүткүвейн, бодувустун кылыр ажылдарывысты-ла хөделдирип турзувусса хамык чүвениң аайбажы тыптып кээр. Бурунгаар көрүп, херии-херии базып, ажылдап-ла турар болза, рынноктуг экономикада-даа, харылзааларда-даа берге чүве чок дээрзинге бүзүрээр мен.

Кызыл-оол ХОВАЛЫГ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Чаа-Хөл суур.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

ЧЫЛЫГ БАЖЫ КЕЛДИ-ЛЕ, ӨРШЭЭ!

«Доңуп хонганы уттундурбас, аштап хонганы уттундура бээр». Эрткен кышты Кызыл хоорайның чурттакчылары «төөгүзүнүң балалчак арыннарынга» артып каап болур уттундурбас чылдарның бирээзи деп чугаалаар болза, шын-биле чөрүшпесле боор. Мээң харым чеден чоокшулап чоруур кижи мен. Чурттап эрткен чылдарымда Тыванын төвүнге мындыг улуг айыыл-халап турганын көрүп-даа, дыңнап-даа чорбаанымны миннир-дир мен. «Өршээ бурган! Дыка-ла берге кыш барды. Бак-ла чүве ынай турзун!» дээрден аңгы чүнү чугаалаар боор. Хоорай чурттакчызы кижи бүрүзү түрегделди боду-ла чүктеп эрткен болганда, маңаа кандыг тайылбыр турар чүве деп. Хыраалыг, соок бажыңнарның кижилериң кадыынга хора чедирген салдарын кым чүнүп-биледаа хемчээп санаары, чижеглеп чугаалаары берге болбайн аан. Чогум кадыы эки, назыны аныяк кижилер ажырбады-ла ыйнаан. Бистер дег, назы-хары улгадып, кадыы кошкай бергеи кижилер кыштадыр идик-хевин ужулбайн кыштаарга халалыын, турөнчиин чүге деңнээр боор. А тура албас, чыдар аарыг кижилерге, бичин чаш өпеааларлыг улуска хонук хамаанчок шак-даа эрттирери берге-ле турган боор. Ясли-садиктер болгаш өөредилге черлери кыштадыр орта ажылдаан эвес. Ооң когаралы кайы хиредир, бодап-даа көрүкер даан. Божудулга бажыңнарынга кирген аныяк иелер та кайы хире хилинчектенген чүве, ону манадыр арга бар эвес.

Ынчан февральдың ортаа үези турган боор, Дээди Хурал бажыңынга ажылым аайы-биле ээлчээм эрттирип турган мен. Кодээдээн-не келген болгу дег, хоочун апар чыдар ашак кирип келгеш, депутатка ужуражыр аргазын айтырды (ынчан Дээди Хурал чөрүп турган чүве). «Удавас чапсар болур, маналар» деп кагдым. Ол аразында хоорай чурттуг хоочун кирип келген. Олар чоок таныжар-ла турганнар боор, амыр-менди солушкаш, аразында чугаалажы бердилер ийин оң. Кодээдээн келгени:

— Найысылалдың сураан дыңнаарга, доңган дижир болгай, шынап-ла, айыылхалапта таварышкан улусла-дыр силер, каңчаан чылыг бажы көрүп аар улус боор силер, берге-ле-дир. Соок кажаага кыштаан мал чазын барып чудаар, чылыырга аскактаар, өкпе-хөрээ аарыыр, янзы-бүрү аарыглар база тыптыр боор чүве болгай. Хоорайның кырган-дижен, аарыг, хоочулуг кижилери канчаар боор чүве ирги? — деп, айтыра-дыр.

— Дириг амытаннарда ылгал чүү деп, эмнелгелер-даа, аптекаларда-даа ээлчег манаан кижилер хөй-ле боор чүве-дир, сооктун уржуу база халдан турары ол ыйнаан — деп, хоорай чурттуг эжи харылылады. «Шынап-ла, харын ындыг болдур ийин» — деп бодап олурдум.

Оларның аразында чугаалашканы кулаам даштыбиле эрте берди, чугаага киришпээн-даа болзумза, бодумнун сагыш-сеткилим, ишти-хөөнүм-биле сүмележип, чугаалажып олурдум. Ээ-да, кончуг-ла-дыр ам, «доңуп хонганы уттундурбас, аштап хонганы уттундура бээр» дижир болгай. Бажыңывыстың соогунга шыдашпайн, чылыгып аар дээш, дуне туруп, шай хайындырып, аартап турганывысты база бодап олурдум.

Хоорай чагыргазы чүүле көрүп чайлаан чүве ирги, күс узун, чаагай-ла болган болдур ийин. Эскерген чүве болза, чүү-даа кылып ап болур үе турган болбаакпе. Чазак чери, ооң баштыңчылары база төпте болдур эвеспе. Септелге кылырынга акша-хөрөңги чедишпээн бе деп бодаарга, чылыдылга төвүнүң тудуп турар чурталга «ордуларын» көөрге көрүштүг-ле-дир ам, та чеже-чеже миллиардтарны ынаар уруп турар чүве. Ында сан-хөө хыналдазы чоруп турар дижирин дыңнаар-дыр мен, езулуг байлар ында дижир чорбадыве. Ол албан черин башкарып турар кижилерниң айда алыр миллионнары дөрт, беш эвес, а он-ону-биле болган дээр чорааныгай. Машинаазы чок кижи чок чер боор ийин оң.

Одалга чок, соок бажыңнарга доңуп кыштааш, кезеп калган хоорай чурттакчыларының араазында чаагайжыды кылдынган бажыңнарның одалгаазынга бүзүревестей берген. Ындыг бажыңнарын саткылапкаш, одаар печкалыг бажың садып аар бис-даа дижир кижилер бар-ла болгулаар-дыр. Төп одалга-биле тудуштурган чер кырында бажыңнарлыг улус бажыңнарынга бодунга одалгалыг кылдыр печка салдырар бис дижи берген. Бодап көөрге, ол харын кедилиг-ле-дир. Хоорай иштинге ыш көвүдээр оозу-ла берге боор-дур ийин.

Чоннун чугаалажырын дыңнаарга, хоорайның чылыдылга төвү хуужуттуна берген-даа дижир-ле-дир. Чогум ону кижи тодаргай билир эвес. Бир эвес шын-на чүве болаа, чонга эн-не чоок, күжүрлериң дөгеленип олурганы суугузун хуужударынче даргаларның далажы бергенин кижи кайгаар-ла чүве-дир.

Эрткен чүве эрткен-не-дир, чеже-даа коптарарга ам оон чүү үнер боор, үе-шагның эргилдези саадаар эвес, каш-ла айлар эртеге соок хаарын кээр болгай. Чонну база катап «човуланга» таварыштырбазы-биле Кызыл хоорай чагыргазы, Тыванын Чазаа амдыгааштан хүн бүрүнүң кичээнгейинге ап, ук суугуларны чогуур үешаанда септедип доостургаш, ажыглалга киперр боор дээрзинге улуг идегелимни илередип, бижип орарым бо.

Апрельдиң сөөлгү хүннеринде тыва чоннун чоргаарланыр оолдарының бирээзи Сергей Кужугетович Шойгу келгеш барган болгай. Ол Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның чылыдылга төптерин база көөр деп, радиодан дыңнап олурдум. Каңчалаадаа РФ-тиң сайыды, генерал-лейтенант Күжүгет оглу-ла болгай, «дагыр эргек тала тырттар» деп чүве бар, ам-на бирээ болур эвес деп бе» дээн бодал сеткилди чырыдар боор-дур.

Аваа МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

Социал айтырыг

ЧЕДЕР ДЭЭРГЕ ЧАДАГ...

София Күр-Базыровна Кууларның алыс өскен-төрээн чери Барыын-Хемчик кожуунунуң Эрги-Барлык. Эртем-мергежилги — мал эмчизи. Төрээн черинге кезек ажылдан турган, амыдырал аайы-биле Өвүр кожуунунуң төвү Хандагайты суурга кожуп келген. Суурнуң уруглар садигинге ажылдап турган. Ам кожуун чагыргазында херээженнер, өг-бүле болгаш ке-чаштың херектериниң талазы-биле килдизиниң эргелекчизи апарган. Ооң ажылынга хамаарыштыр айтыыглар салыырма, ол мынчаар харыылады:

Бо эрге-дужаалга ажылдаандан бээр чаа чыл чедип чор мен. Солун-даа, бергедаа ажыл-дыр, түңнелдер чугаалаар дээримге, амдыызында арай элек боор. Кожуун чагыргазында ажылдан турар эш-оорнуң боттуг деткимчезинге даянып алгаш ажылдап чор мен. Оларның арга-сүмези-биле херээжен чоп ортузунга чорудар янзыбүрү ажылдардан элээн кашты боттандырдым-даа. Бо бүгүнү баш бурунгаар план тургузуп алгаш чорударга аажок таарымчалыг боор-дур. Аңаа херээжен чоннуң сонуургалы, киржилгези чоорту бедип орар боор-дур. Ужуражылгаларга спортчу маргылдаалар эртирерге, мөөрейлиг маргылдааларга көдээде чурттап чоруур херээжен чоннуң сагыш-сеткили илдең хөглүг, сергек апаар-дыр.

Кожуун девискээринде ниитизи-биле 300 ажыг ботпе, 410 чартык, 66 бүдүн өскүстер, инвалид 74 кижи бар. Оларны тускай отчет даңзыга тургускаш, арай бергедеп турарларга материалдыг дузаны чедирип турар бис. Ону сумулар аайы-биле чорудун, кандыг дуза бээрин баш бурунгаар дугуржуп алырын чурумчуткан. Ылаңгыя Хандагайты сумузунда школа назылыг 104 уругну хүнде үш катап халас чемгерип турар. Олар дээрге амыдыралы хирелиг уруглар-дыр. Ону кожуунда өөредилге килдизи харыылап турар.

Үе чеже-даа дошкун болза, бистиң кожуунунуң херээжен чону амыдырал дээш хире шаа-биле туржуп чоруурлар дээрзин маңаа демдеглеп каары артык эвес боор. Эмнелге, школа, уруглар албан черлеринде олар хөйү-биле ажылдап турарлар болдур ийин. Оларның кызымаккай күш-ажылы-макталдыг болгаш хүндүткелдигдаа. Чажырган канчаар, ажылга кызырылда болурга, аңаа хөй таварышкылаардыр. Ылаңгыя көдээ суурларда оларның саны өзүп турары дүвүренчиг. Ол чорук аныяк бот-иелерге дыка-ла берге боор-дур. Ийе, күрүнеден эвээш-биче дузаламчы акшаны ап турза-даа, ол амыдыралга коңгүс четпес чүве-дир ийин. Бараннар ортээ хүннүң өскеш туруп берген, амгы акшаның үнези аажок кудулаан.

Сөөлгү чылдардан бээр хоорай, суурларда херээжен чопувустуң арага-дарыже сундугар чоруу көскүлең апарган. Бистиң кожуунда чамдык авалар база оон чыда калбайн турар. Чогум аалорапың каап. ажы-төлүн октапкаш, арагалап чоруй баргаи ие кижи бисте амдыызында билдиртпейн турар. Арагаже сундугуп, ады үнүп турар чамдык иелер-биле чугааны каш-даа кылган бис. Колдуунда олар ажыг-шүжүгге таварышкаш, будалып турар боор-дур. Ындыглар-биле ужур-чөптүг, шыңгыы-даа чугааны каш удаа кылып келгенивистен оларның саны кызырылган. Ону болдурбас дээш суму чагыргалары-биле харылзааны тудуп турар бис.

Чамдык аныяк авалар божааш, төлүн кырган ада-иезинге, акы, угбазынга каапкаш чоруй баар таварылгалар бар чүве. Олар «кагдынган» төлдү аартыктавайн, бодунга төл кылдыр өстүрүп ап турары дыка-ла өөрүнчүг. Бистиң кожуундан уруглар бажыңынче «кагдынган» төл аппарып берип турар кижи чок.

Сумуларда херээжен чоп ортузунга суртаал ажылдарын дээштиг чорударынга Чаа-Суурдан Чойган Донгак. Саглыдан Светлана Саая, Хандагайтыдан Рада Донгак төлептиг улуг-хуузун киириштирип чоруурлар. Олар боттарының хүлээлгезин база ажылчын туружун хоомай эвес билирлер.

Бо чугаамны доозун тура, мындыг чүүлге доктаай дүжейн. Кожуун чагыргазы меңээ хире-шаа-биле дузалап турар дээрзин үстүнде демдегледим. Ынчалза-даа сумуларда ажылдап, чурттап чоруур малчын өг-бүлелер-биле ам-даа эки таныш эвес мен. Оларга чедер дээрге, машина-техника тывылбас, ылаңгыя кывар-чаар күүлдер ховартаап, өртек-үнези база улгаткан боор-дур.

Карыма ТҮЛҮШ чугаалашкан.

АЛДЫН ХОЛДУГ МАСТЕР

Эгин ажыр кара сумка чүктээн кирбей салдыг эрге Суг-Аксы суурга душ бооп ужуражы бердим. Оон-биле чугаалашкаш, кайыын келгенин сонуургадым. Ол боду Чадаанада чурттап турар болду. Ада-лызыгууру Бора-Тайга чурттуг. Ону Каадыр-оол Семис-оолович Ховалыг дээр. Тускай мергежилги — телевизор септээр мастер.

— Кажан, кая мындыг ховар мергежилди чедип алдыңар? — деп, айтырдым.

— Алыс бодум слесарь-даа, чолаачы-даа кижи мен. Черле бо мергежилди сонуургаш, үш чыл бурунгаар Чадаана хоорайның кежээки школазынга 3 ай хуусаалыг телемастерлерниң түр курузун доостум.

Кол-ла сорулгам — телевизорларны эки шынарлыг кылдыр септеп, чонга ачылдуза көргүзери болур. Ат азынган «мастерлер» өттүнер хөннүм чок ийин. Үешаг чеже даа берге болза, кижи кажан-даа арын-нүүрүн оскунуп болбас ужурлуг — деп, төлептиг харыы берди.

Шынап-ла, мындыг ховар мергежилдин кижизинге арай деп дужа берген кижи оон кайын адырлыр ийик мен. Бажыңымче чалаарымга, чажам дивейн келгеш, үрелик телевизорумну септеп берди. Кожаларым Александр Сундуй-оолдун. Деге Ховалыгның болгаш өскелернин-даа телевизорларын септеп, улуг дузаны чедиргген.

Менде туда санажыр акша бар эвес, телевизорумну чээли-биле кылып берген. Ындыг биче сеткилдиг кижи болду.

Ол бо кыжын Бажың-Алаак суурга тускай бажың хөлезилеп алгаш, аңаа бир ай ажылдааштын 300 хире өг-бүлелерге ачы-дузазын чедирип, телевизорларын септеп берген. Үрелик телевизорларга ажыглаар артык кезектерни Абакан болгаш өске-даа хоорайлардан тыптынып ап турар.

Чадаана хоорайда чурттап орар бажыңынын кодан девискээринге тускай мастерская ажыдын алыр сорулгабиле, ында таарымчалыг бажыңны кылып турар. Кодээ черлерде телевизорларның 1-ги, 2-ги программалары ажылдап турар болганда, Каадыр-оолдун ол программаларга дүүштүр эдип берип турары өөрүнчүг. Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожуннарның чону алдын холдуг мастер дижин турары таварылга эвес.

Ол өг-бүлези-биле эптиг, найыралдыг чурттап орар. Уругларының аваазы Хом-Оттук уруу Антонина Чадаана хоорайның төп эмнелгезинде хеп чуп, ак сеткилдиг ажылдап турар. Оларның улуг уруу Рита иезиниң изин салган, база ында ажылдап турар. Өг-бүле 4 оол, 3 кыстын ада-иези, кижизиликчилери боор буянныг үүлени эдилээн.

Делегейде болуушкуннарны дески көргүзер телевизорлары септеттингир-ле болурун Каадыр-оолга күзеп каайн.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл кожуун.

ШИМЧЕНГИР АЖЫЛДААР

Галина Эртинеевна Сегбе 1978 чылда Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң бухгалтерия салбырын дооскаш, «Нарын» совхозтуң бухгалтерия аппарадынга хөй чыл ажылдап келген. Бо чылдың эгезинде аныяк кадрны суму чагырга чериниң даргазының оралакчызынга депшиткен. Суму девискээринде экономика болгаш ажыл-агый антырыгларын ооң каңчаар башкарып, шиитпирлеп турарының дугайында ооң үүлүн парладывыс.

Ажылымның кол-ла угланыышкыны—көдээ ажылагыйга хамаарышкан ниитилелдерин, биче бүдүрүлгелерниң, араттарның ажылчорудулгазын башкарары, деткимчени көргүзери. Суму девискээринде үш биче бүдүрүлге бар. Чижээ, «Манзай» (Д. Манзай) — чорумал улус аргыштырып сөөртүр, «Ак-Даш» (Дмитрий Кунгаа) — хаван, дагаа азыраар, картофель, ногаа тарып өстүрер угланыышкынныг ажылдап турар.

Ниитилелдериң ажылынга хамаарыштыр алырга, мал кыштаглаашкыны эки эртип турар, хой оолдаашкыны адакталган. 100 хойдан 80 хураган алыр керээзиниң күүселдезинин магадылалы бар. Мал чеми четчир. Кызыы харыысалгалыг ниитилелдиң ажылчорудулгазы оларның удуртукчуларындан кончуг хамааржыр деп бодаар-дыр мен. Чижээ, «Дагылдының» даргазы Валерий Сегбе дыка кызымак, харыысалгалыг, оңаашкан ажылынга бердинген. Ол ниитилел хойлуг, инектиг, чылгылыг. Шээр малының ооң даашкыны адакталган, ам инектеря төрүп эгелээн. Сүдүн эмнелгеге берип, артыкшылын чонга садын турар. Удавас пилораманы ажылдадып, дилиг материалдары-биле чонну хандыра бээр.

Тес унунда «Бора-Тей» аттыг ниитилел (удуртукчулары А. Маажый, А. Севек) мал ажыл-агыйлыг. Инектери төрүп эгелээн. Сүдүн садиктерге, школа-интернадынга дужаан турар. Ферма Шолук-Аксында көжүп келген, кажаа-хораазын септеп эгелээрингe белен.

«Чаңгыс-Дыт» аттыг ниитилелдиң (В. Баянов) ажылчорудулгазы орта-ла шуудавайн турар. Мал, чер ажылагыйлыг «Артыштыгның» мал чеми-биле курлавыры элбек-даа бол, эрткен чылгы хураганнардан 138 баш хораан.

Бүдүрүлгелериң ажыл-чорудулгазында чаа эгелээшкиннер бар. Чижээ, «Артыштыг» сумунуң эрги конторазын септеп-селээш, ында албан чери болгаш садыгны ажыткан.

Сумуда 32 арат бар. Бадаа Кунгаанның удуртканы «Уургай» арат ажыл-агый тыва хойнуң уксаазын экижидер сорулгалыг ажылдап турар. Ол ышкаш 50 гектар черге тараан тараазының дүжүдүнүң чамдык кезиин чонунга саткан. Хаван, дагаа, өдүрек, касты база азырап турар. «Сувурай» аттыг (Степан Идам) мал, арат ажыл-агыйы бодунуң бүдүрген продукциязын чонга садын турар.

Совхозтуң кол агроному Александр Сан-Хөөнүң удуртканы «Арбай» чер ажыл-агыйлыг. Ол ниитилелдиң кежигүннери суурда хлеб быжырар чер ажыдын алганнар. Быжырган хлевин чонга садын эгелээн турган. Ынчалза-даа оон ажылы далгандан-на хамааржыр. Ону садарынга акша-төгерик херек апаар.

Чаа тургустунган ниитилелдериң, биче бүдүрүлгелериң, арат ажыл-агыйларның ажыл-чорудулгазынга бүгү тала-биле деткимчени көргүзүп, сумунуң социал-экономиказын хөгжүдер дээш шимченгир, сайгарлыкны өзу-биле хөделип ажылдаар сорулганы салып алган бис.

Галина СЕГБЕ.
Суму чагыргазының экономиктиг айтырыглар талазы-биле оралакчызы.
Эрзин кожуун.

Социал айтырыг

ЧЕДЕР ДЭЭРГЕ ЧАДАГ...

София Күр-Базыровна Кууларның алыс өскен-төрээн чери Барыын-Хемчик кожуунунуң Эрги-Барлык. Эртем-мергежилги — мал эмчизи. Төрээн черинге кезек ажылдан турган, амыдырал аайы-биле Өвүр кожуунунуң төвү Хандагайты суурга кожуп келген. Суурнуң уруглар садигинге ажылдап турган. Ам кожуун чагыргазында херээженнер, өг-бүле болгаш ке-чаштың херектериниң талазы-биле килдизиниң эргелекчизи апарган. Ооң ажылынга хамаарыштыр айтыыглар салыырма, ол мынчаар харыылады:

Бо эрге-дужаалга ажылдаандан бээр чаа чыл чедип чор мен. Солун-даа, бергедаа ажыл-дыр, түңнелдер чугаалаар дээримге, амдыызында арай элек боор. Кожуун чагыргазында ажылдан турар эш-оорнуң боттуг деткимчезинге даянып алгаш ажылдап чор мен. Оларның арга-сүмези-биле херээжен чоп ортузунга чорудар янзыбүрү ажылдардан элээн кашты боттандырдым-даа. Бо бүгүнү баш бурунгаар план тургузуп алгаш чорударга аажок таарымчалыг боор-дур. Аңаа херээжен чоннуң сонуургалы, киржилгези чоорту бедип орар боор-дур. Ужуражылгаларга спортчу маргылдаалар эртирерге, мөөрейлиг маргылдааларга көдээде чурттап чоруур херээжен чоннуң сагыш-сеткили илдең хөглүг, сергек апаар-дыр.

Кожуун девискээринде ниитизи-биле 300 ажыг ботпе, 410 чартык, 66 бүдүн өскүстер, инвалид 74 кижи бар. Оларны тускай отчет даңзыга тургускаш, арай бергедеп турарларга материалдыг дузаны чедирип турар бис. Ону сумулар аайы-биле чорудун, кандыг дуза бээрин баш бурунгаар дугуржуп алырын чурумчуткан. Ылаңгыя Хандагайты сумузунда школа назылыг 104 уругну хүнде үш катап халас чемгерип турар. Олар дээрге амыдыралы хирелиг уруглар-дыр. Ону кожуунда өөредилге килдизи харыылап турар.

Үе чеже-даа дошкун болза, бистиң кожуунунуң херээжен чону амыдырал дээш хире шаа-биле туржуп чоруурлар дээрзин маңаа демдеглеп каары артык эвес боор. Эмнелге, школа, уруглар албан черлеринде олар хөйү-биле ажылдап турарлар болдур ийин. Оларның кызымаккай күш-ажылы-макталдыг болгаш хүндүткелдигдаа. Чажырган канчаар, ажылга кызырылда болурга, аңаа хөй таварышкылаардыр. Ылаңгыя көдээ суурларда оларның саны өзүп турары дүвүренчиг. Ол чорук аныяк бот-иелерге дыка-ла берге боор-дур. Ийе, күрүнеден эвээш-биче дузаламчы акшаны ап турза-даа, ол амыдыралга коңгүс четпес чүве-дир ийин. Бараннар ортээ хүннүң өскеш туруп берген, амгы акшаның үнези аажок кудулаан.

Сөөлгү чылдардан бээр хоорай, суурларда херээжен чопувустуң арага-дарыже сундугар чоруу көскүлең апарган. Бистиң кожуунда чамдык авалар база оон чыда калбайн турар. Чогум аалорапың каап. ажы-төлүн октапкаш, арагалап чоруй баргаи ие кижи бисте амдыызында билдиртпейн турар. Арагаже сундугуп, ады үнүп турар чамдык иелер-биле чугааны каш-даа кылган бис. Колдуунда олар ажыг-шүжүгге таварышкаш, будалып турар боор-дур. Ындыглар-биле ужур-чөптүг, шыңгыы-даа чугааны каш удаа кылып келгенивистен оларның саны кызырылган. Ону болдурбас дээш суму чагыргалары-биле харылзааны тудуп турар бис.

Чамдык аныяк авалар божааш, төлүн кырган ада-иезинге, акы, угбазынга каапкаш чоруй баар таварылгалар бар чүве. Олар «кагдынган» төлдү аартыктавайн, бодунга төл кылдыр өстүрүп ап турары дыка-ла өөрүнчүг. Бистиң кожуундан уруглар бажыңынче «кагдынган» төл аппарып берип турар кижи чок.

Сумуларда херээжен чоп ортузунга суртаал ажылдарын дээштиг чорударынга Чаа-Суурдан Чойган Донгак. Саглыдан Светлана Саая, Хандагайтыдан Рада Донгак төлептиг улуг-хуузун киириштирип чоруурлар. Олар боттарының хүлээлгезин база ажылчын туружун хоомай эвес билирлер.

Бо чугаамны доозун тура, мындыг чүүлге доктаай дүжейн. Кожуун чагыргазы меңээ хире-шаа-биле дузалап турар дээрзин үстүнде демдегледим. Ынчалза-даа сумуларда ажылдап, чурттап чоруур малчын өг-бүлелер-биле ам-даа эки таныш эвес мен. Оларга чедер дээрге, машина-техника тывылбас, ылаңгыя кывар-чаар күүлдер ховартаап, өртек-үнези база улгаткан боор-дур.

Карыма ТҮЛҮШ чугаалашкан.

КОГАРАЛ 13 МЛН. РУБЛЬ.

1996 чылдын эрткен үш айларында Чөөн-Хемчик кожууннун ИХК-ге хамаатылардан 300 ажыг билдириишкин, дыңнадыышкыннар кирген. Оларның чартыындан хөй кезин сайгартынган.

Бажың-балгат ишти оорлаар чорук эрткен чылдын бо үезинге деңнээрге, 1,3 хуу өскен бооп турар. Эрткен үш айларда 15 ындыг таварылга илереттинген. Когарал 13 млн. ажыг рубль бооп турар.

Түлүш КАРЫМА.

ИДЕГЕЛИ УЛУГ

Гараа дээрге — амыдыралдың хүн бүрүде чарылбас кезээ. Часы, күскү сезоннар үезинде бо чымыштыг ажылдарга хаара туттунган механизаторларның артында-ла уйгузу безин келбестей бээр оларның сеткил-сагыжы кезээде-ле хову-шөлде чоруур боор чүве.

Ындыг кижилерниң бирээзи «Бин-Хем» совхозтун хоочун тараажызы, үжен чыл дургузунда чер ажылынга бараан болуп, төрээн черинин хөгжүлдези дээш бодунун күш-ажылчы төлептиг үлүүн киириштирип чоруур Анчы-оол Дондуптун дугайында кысказы-биле чомчукуларга таныштырып көрейн. 1960 чылда Кызылдын профессионал-техниктиг училищезин ол дооскаш. Сөөш суурга ынчан чаа тургустунган «Тиилелге» колхозка киргеш, кан «аъттың» дынын тудуп, аныяк чалыы назынында баштайгы күш-ажылчы базымын ынчаар эгелээн. Бо хүннерге чедир бодунун шилип алган мергежилин өске ажылдарга солуваанны хөйнү херечилээр.

А. Дондуп «Бин-Хем» совхозтун хову-трактор бригадазының удуртукчузунга 1993 чылда томуйлаткаш, амгы үеде ол-ла эрге-дужаалында ажылдавышаан, эш-оорүнге арга-дуржулгазын күзелдии-биле дамчыдып берип чоруур. Рынноктун берге үезинде техниканын артык кезектериниң, кыварчаар материалдарның салып алыр өртек-үнези улуг болганда, ону камналгалыг чарыгдаар дээш тараа культуразы чажар шөл бүрүзүнге чоруур санаашкынларны оо боду кылып, тургузуп алган болгаш бригадазын билдилиг удуртуп турар. Оларның машина-техниказының эдилээр хуусаазы шагда төнгендаа болза, ээлериниң элинге камныындан чаа тракторлардан дудак чөк ажылдаар. Коллектив кежигүннериниң хой кезин — аныяктар. Акша-шалың албайн-даа турза, механизаторлар чылдын өрт эргилдезинде доктаамал ажылдаар чаңчылдыглар. Чижээ, суурнуң чурттакчыларынга одаар күүлду, малмаганынга бээр саваңны, сигенни чагыг езугаар чедирип берип турарын маңаа демдеглеп каары күзенчиг Аныяктарның күш-ажылга сундулуу дээрге-ле хоочун гараажы А. Дондуптун оларга көргүзүп чоруур үлегер-чижээнин херечизи болур.

Мөңгүн-оол ЭРТИНЕ.
Бин-Хем кожуун.

ӨРШЭЭЛДИГ БОЛДУ

Бо час узун, соок, курраг болгаш доозун-довурактыг хаттын доктаамал хадып келгени-биле Таңды кожуунун мал-даа, чер-даа ажылагыйынга элээн улуг каражакогаралды таварыштырып келген. Шак ындыг хаттын уламындан ында-мында өрттенген кажаа-хораа, кээп дүшкүлээн электри, телефон чагылары ажыл-агыйларга улуг шаптараазынарны чедирип турар дээрим ол. Чогум оон кайы-хире каража чедиргенин, ам бо хүнерде тургустунган комиссия санап үндүрүп эккээр ужурлуг.

Апрель 27-де доозун-довурактыг, күштүг хаттын, дүүш соонда хадып эгелээнинин соонда, «Межегей» акционер ниитилелдиң Оорга деп черде кыштаа бүрүнү-биле өрттенген. Ында малчын Иван Кужугеттин чугаазы-биле алырга, оон кыштаанда, мырыңай сиген кажаазының чанындан улуг ханы чоога Дүрген хемниң кыдыынга чедир шөйлүп баткан. А ол чооганын аксында, хемниң кыдыында, араттаачын ажыл-агыйлыг Топкошкуров дээрзи саван өрттедип турганындан, күштүг хат х

Өрт айыылындан серемчилелдиг болуулуңар

БИР ДЕМНИГ БОЛУП КӨРЭЭЛИ

Бо 1996 чылды Чөөн чүк календары езугаар куузумаар оттуг Күске чылы деп санаттынганын билир бис. Бо чылды «отка-көске багай чыл» деп чон аразында чугаалажып турары ужур-уткалыг, ону өрттериниң көвүдээни бадыткап турар.

Республиканың девискээринге бо чылдың эрткен 4 айының дургузунда безин 369 өрт болганы демделеттинген. Күрүнеге чедирип турар когаралы хүн бүрүде өзүп, 2 миллиард 300 миллион рубль четкен. Ол когаралды эткен чылдың бо үезинге деңнээрге 7,2 катап хой.

Өрттериниң санын болгаш когаралдарын эвээждир сорулгалыг Тыва Республиканың Чазаанын 126 дугаарлыг доктаалы-биле апрель айны долузу-биле өртке удур шалыычы ай кылдыр чарлаан турган. Ол хой өрттерни баш бурунгаар болдурбайн чайладырынга ужур-дузалыг, үре-түңнелдиг болган. Ынчалза-даа өрттериниң чедирген когаралдары удуртукчу даргаларны, чурттакчы чонну болгаш өрт камгалал албан эргелелиниң ажылдакчыларын дувүредип турар.

Май 7-де Кызыл хоорайның Рихард Зорге кудумчузунуң 270 дугаар бажыңынга болган ортке, ооң эээзиниң хоралыг ыш тынгаш чок болганы республиканың девискээринге бо чылын 15 дугаар кижиниң өрттүң айыылындан амы-тыныңдан чарылганы болур. Ынчангаш көргүзүг эткен чылдан 50 хүү өскен.

Өрттү караа-биле көрбээн ооң когаралдарын угаан билбес кижилер, ооң айыылын база билбези шын. Өрттерниң 90 ажыг хүүзу кижилериниң буруузу-биле болуп турары илереттинген. Рынок экономиказынче кирген соонда шаг-уе нарыыдап, амыдыралда бергелер базым санай туруп келирге, республиканың чурттакчы чонунуң улуг кезии чаңгыс-ла акша-төгериктин чедиишпези-биле өөрүп, бешкинчи-биле удур туржур тура-соруу, хей-аъды кудулап, өрт айыылындан камгаланыр, ону баш бурунгаар болдурбас дээш демисели суларап келген. Бо бүгү шаптараазыннар күрүнениң өртке удур албан эргелелинге өрттериниң санын кызырар, ооң когаралдарын эвээжедир сорулгазынга улуг моондак болуру чугаажок. Өрттерни баш бурунгаар болдурбас дизе, чурттакчы чонбиле демниг хөделиишкин чокка болдунмазы билдингир.

Дөрт айның дургузунда болган өрттериниң кол өскүүн үнген чылдагаанарын ап көөр болза мындыг: электри дериг-херектелдеринге өртке удур дүрүмнү сагыыаныдан 59, печканың шын эвес тургузуундан 76, бичии урулгарының от-биле ойнаан түңнелинден 37, от-биле оваарымча чок болганындан 130 база өжегерээн өрттеткен 13 таварыла илереттинген.

Чурталга оран-савазынга шупту 219 өрт болганы демделеттинген. Оларның иштинден чижек кылдыр маңаа апрель 27-де аңгы-аңгы кожууннарга болгулаан өрттерни киирип болур. Чадаана хоорайга элээн каш чурталга бажыңнары узуткаттынган, кезик-чамдыызы өрттенген. Өрттүң чылдагааны ол кудумчунуң чаныда ыяш дилер будүрүлге чериниң хөй чылдар иштинде чыглып чыткан хирээндизи өрттенгеш, чоок-кавыже дамчаанындан улуг өрт үнген. Ол-ла хүнде Сүт-Хөл кожуунуң Алдан-Маадыр суурга 2 аңгы чурталга бажыңнары өрттенген. Өрттериниң чылдагааннары эээлериниң хаттыг хүнде отбиле оваарымча чок болганындан өөскээн. Май 12-де Каа-Хем кожуунга Бай-Сөөт деп черге 7 бажыңның, садыгның, клубтун болгаш уруглар садының, 6 интернат корпузунуң бажыннары өрттенгеш, күрүнеге улуг когаралдарны чедирген. Шак мындыг чижектиг өрттерни маңаа бижиир болза кайы көвей. Март 4-те Күрүнениң аргаарыг комитединиң үндүрген 17 дугаар дужаалында эрткен чылгы курган ъот-сигенни өрттедип узуткаарын айыткан турган. Ол дужаалдың күүселдезин республикага чорутканының түңнелинде, дыка хөй арга-арыглар хөй-хөй малчыннар кыштаглары, харылзаа болгаш электри удазыннары шөйген чагылар өрттенип, ажыглалдан үнгеш, Тываның экономиказынга улуг когаралдарны чедирген. Маңаа арга-арыг комитединин болгаш көдээ ажыл-агый черлериниң курган сиген өрттедир ажылдарны чорудуп тура, өрт камгалал албан эргелели-биле төпшээрежилге болгаш дем чок болганындан Төөн-Хемчик Шиймек-Тей деп черге Чыраа-Бажы коллективтиг ажылагыйынга хамааржыр кыштагның өрттенгени болур. Өрттен хаван кажаазы база 24 хураганнар узуткаттынган. Өрттүң күрүнеге шупту чедирген когаралы 124 миллион ажыг рубль болган. Шак-ла ындыг арга болгаш хову өрттеринден май 13-те Тес-Хем кожуунның 3 совхозунуң девискээринге 19 кыштаг, бир өг өрттенген болгаш база бир кижи амы-тынындан чарылган. Ол болган өрттүң когаралдарын санап турар.

Ынчангаш мындыг хевирлиг кам-хайыра чок, коргунчуг өрттер болуп турда, силерни тыва чонумну эгезинде бижээним ышкаш «отка-көске» багай Күске чылында хензиг көстен улуг чалбыыш үндүрбейн дораан узуткап, ооң-биле демиселди чер бүрүзүнге күштелдирерин кыйгырбышаан, от-биле оваарымчалыг болуруңарны сагындырар кижи-дир мен.

Сергей НОГААН-ООЛ.
ИХЯ-ның Күрүнениң өртке удур албан эргелелиниң инженер-инспектору.

Чаагайжыдылга айтырыы

НАЙЫСЫЛАЛЫВЫС ЧАСКЫ ШИНЧИЗИ

Тывалар март айны ала час, апрельди куу час, майны көктүг час дижир. Кадыгширииң бойдустуг Тывавыска майда безин чечек-чимис четчип үнмес, черниң өңүн чүгле часкы көк-ле былаап чыдар. Бо чылын кадыг, соок тынышты, хат-когурумнуг час болду, майның баштайгы оң хонуунда безин кижилер каттангылыг чоруп турдулар.

А үнүштер, өзүмнер. Оларны бис парктан, хоорайның садчыгаштарындан, скверлер, газоннарындан көөр бис. (бо сөстер делегей чергелиг болган ужуп ол хевээр ажыглаарын помчукчуга баш удур сагындырып каайн). Бо удаада паркты-даа эвес, а найысылал Кызылывыстың часкы шинии, шинчизин соонурган көрейн адырам деп кыптыга хона бердим де. Ол кыптыгыышкын мени хоорайның төн кудумчуларын, ында кол-кол албан-организация черлерин аай-дедир эргип-кезиириңе албадапты. Ийет, кезин-ле чор мен. Бир черге бодандым-даа. Хоорайда көдээде дег эвес болгай, албан-даа, бүдүрүлге-даа черлериниң чанында чеже-даа «ногаан зона» чыдырда, ол булуң оларныы эвес, а хоорайның чаагайжыдылга албаныың чери болур. Ынчанмыже соргдаанын черле чедейн адырам дээн сеткил-биле оруум уламчылап чоруптум.

Кончуг хөлдүг дээн Кочетов кудумчузу бо-ла болгай. Ону куду баттым. Чазак бажыңы шала ырак. Ол хире черден ону көөрге, тоол-домакта болза, «тос аът долганып четпес» улуг, ак-чайыр өргээ, ногаан өзүмнер эдектеннипкен, кырында өң-баазын туктарын хөлбеңнеди каап, эртенги хүнге чайынналдыр хереллдениң тур-ла. Чүү дээр, көрүштүг-ле. Баары-биле эрткеш, «Башкы институду» деп чаңчыкканывыс чаа университетке келдим. Чанында бедик, чаагай-кожалары чок турда, база бир хөрлуг дээн оран-сава бо турган чүве ийин. Алдан чылдар эгезинде ооң тудуунга хензиг-даа бол үлүүн киирип, эш-өөрүм-биле «момуштап-шефтежип» турганым база бар. Чеже-даа кызып туруп кылчып аарывыска, маңаа өөренир аас-кежик турар чүве ирги бе» дижип, ийиги каъттыц кырында оваа-хорум туйбу бузундуларын, ос-хорум, демир-дес аймаан аштажып, дажыглап тура, ажыы-биле чөгенип-даа тургулаан бис. Ынчалза-даа 1963 чылда сөөлгү курсту маңаа доозуп, «диплом чугган» студент сөөлгү дашканы маңаа кодүрер аас-кежиктиг болдувус ийип. Институдувус ам университет апарган-дыр. Ол дээш өңгүр куржаңгылыг үш каът бо эртем ордузун көрген санымда-ла, өөрүшкүчоргааралым чайгаар хайнытып кээр.

Хензиг каданың сактыышкынынга ынчаар алзы аарак, Чогаалчылар бажыңынче углаарым ол. Хоорай чагыргазы база бо улуг ордуда болгай. Ол ышкаш найысылалывыстың аян-шинчилиг, эң көрүштүг дээн аллея-орукчугаштары база мында. Чагырга черинің эжииниң аксындан амгы Улусчу чогаадылга бажыңынче шөйүлген аллея. Ооң он-он чылдарда бо шөлдү каастап келген кара ногаан, шала ширии көстүр шиви-хаажылары часкы хүнде өң кире берген, шиник-каазы хевээр туру. Ол черле ындыг болур ужурлуг, маңаа артык чүвениң херээ чок. Парламент бажыңының баарында база шак-ла ындыг, ширии кадыннар дег шивилер. Олар шупту бодунуң орнунда. Ынчалза-даа оларның хойнунда ийи-үш чакпыыл терекчигештер хоргастаны берип-тирлер. Шаанда болза, «чакпыыл малда ялым чок» дээр, ынчалза-даа оларны ынаар «аалынче» аътканганы дээре турган боор.

Ол-ла бастым. Кырында паланкин дээр алдын чайырлыг ширээ чүүктээн маңган ак индий чаан дег театрымга келдим. Ооң баарында ногаан хевис дег газоннарны элезин-довурак тудуп чиир дей берген, доора-хээре оруктап каапкан, ана бир салбаараарты элей берген чадыг ышкаш апарган чыдарын көргеш, дем чаа-ла сергек хөөнүм карарын калды. Чанымда кижи ыыттай-дыр. Көрүүп кээримге, Тывада хүндүткелдир дээн кижилериниң бирээзи Хонук-оол Доржуевич Монгуш болду.

— Башкы чүпү көрүп тур? — деп мындыг.

— Найысылалывыс часкы шинчизин сонуургап чор мен.

— Кандыг деп шинчиледин?

— Хажыызындан харап көөрге, каас-чараш-ла-дыр.

— Топтавы-ла көөр болза?

— Довураа бурунайныр чыдар бо-ла-дыр — дээш, кадып-кургап чыдар газоннарже айыттым. «Самагалдай ужун» каттыра каап турган даргам, «Ээ чок-тур бис ийин, ээ карак чок» дээш, хоорай чагыргазының талазынче көре-дир.

Бо газоннар театрга эвес, а хоорайның чаагайжыдылга комбинадынга (даргазы Н. К. Германов) хамааржыр дээрзин билир мен, ынчалза-даа өдекте чүве өдекте-ле болгай, театрның каас-чараш шинчикөрүштүү шак бо ногаан газоннарда база „чыдар чүве болганда, «аал ээлери» анаа черле олурбаа дег, ол-ла Германовту-даа бол, оттур силгнири чугула-дыр.

Бот дугайты «Далай-лама маңаа мөргүл кылып турда, муң-муң чыылган чон безин куураарты таптай баспаан ногаан шөл, силерден олшык өршээрин маңап, кагыпсуксап чыдыр, дээрги Германов» деп, ооң улаштыр бастым. Театр чанында садчыгашка келдим. Артистериниң оюн-көргүзүг соонда «серип», сериитепир чери бо чүве. Ам база куруглавайн-дыр. Хоочун артизивис Дыртык Бакысович «серинн сандайын» ээлепкен, кезек ооңдар-биле хөөрежип олур. Чугаалажы бердивис. Улуг эвес садчыгашта үүү боор, ооң иштинде «Тока шөлчүгежи» база-ла бо. Олурган черивистен шуут кыраан азы кадын, курган калган кара-талды-даа, элээн каш, чүгле ужары арткан теректерни, хадыңнарны-даа көрүп ор бис. «Тока шөлүнге» бардывыс. Шамныг-чарлыгыр тураскаал тураскаалла ыйнаан, ынчалза-даа кем чок ногаан оът-сигенниң, хоорайның каастап турар шивилериниң буруузу үүл? Олар үүү дээш катып-суксап, качыгдаар ужурлугларыл? Черле ынчаан тураскаалдар-даа, көжээлер-даа дорамчылаар чорукка бот-хууда удур мен, төөгү төөгү-ле болгай. Кандыг-даа чоп хаа көрүүрге, ак-даа, кара-даа төөгүлүг.

Бо ногаан булуңга чоокка чедир шагның бо үезинде чодуу-торлаалар безин хонуп, оъттап тургулаанын «Шындан» помчаанымны сактып ор мен. Ам ындыг эвес, ногаан зона болур туржук, хоорай чуду болур чыгыы апарып-тыр. Хоорай чагыргазын кижи үүү деп сургаар боор. «аал-оранның кол баштыны» болганда, чаагайжыдылга, ногаанчыдылга харыылаар кижилерни (чүгле Н. Германовту база эвес) силгий каап турбааже болур бе? Ооп ангыда, хоорайывыстың кол кудумчулары Ленин-даа, Кочетов-даа парк аксындан эгелээш, төпче киир терек-ле терек. Терек капчап-даа хоорайга таарышпас, ону каастап-даа шыдавас үнүш. Часкы үеде ооң бүрүлериниң хырба дег чуктуг халыптары, мочургалары, үвүрен-хөвеннери, күскү өйде тоглап дүшкен бүрүлери шуут-ла боккүзүрүм болур болгай. Кижи сагыжы дег болза, бойдустуң үнүжү бойдузунга турзун, ооң орнунга Чаа чыл санында-ла кээргел чокка кыргый шаап, узуткан турарывыс шивилерден, мөңге ногаан өске-даа үнүштерден олурткан болза...

Шала доора чоруткаш, Парлалга бажыңынга келдим. Бичии садчыгажында янзы-бүрү үнүштер өзүм тыртып, өрү хөпүп орлар. Оларның аразында ортузунуң адаандан үзе шаап каан (Чаа чыл «елказынга» барган болбайн аан) ийи-үш шивижигештер безин будук-бүрүзүп чада салышкан, алдыртпайн, барып-тырлар. Ооң орнунга «дириг херимчигеш» болу берген, чыскаай үнген ыт-кадылар өртке алзыкканнар болду. Хоорай иштинге бок өрттедир деп чүвениң хайы ол. Күжүрлер хөнүп үнүп-ле кээр боорлар, не черде дазыллары ханы болгай. Маңаа база суг, суксунна херек!

Найысылалывыстың чүгле төп кезээнде безин часкы шинии, шинчизи бо-ла-дыр, эргим номчукчу.

Чап ЧҮЛДҮМ.

ӨРТКЕ УДУР ДҮРҮМНЕРНИ ХАЖЫТКАНЫНДАН

Бо чылын январь 19-та үндүрген ТР-ниң ИХЯ-зының күрүнениң өртке удур албаныының эргелелиниң дугаары 7/58 айтыышкынын езугаар ажылдан эгелей берген бис. Ында кыпкы одалга сезонунуң үезинде одалга суугулары, электри чылыының күжү, от болгаш газ-биле ажылдаар дериг-херектелдер-биле онзагай серемчилелдиг, кичээнгейлиг болурун айыткан.

Республика девискээринде кыпкы үеде хөй удаа өрттер болгулаг-лаан. Бистин кожуунувуста байдал ооңургалдыг эвес болдур ийин. Өртке удур дүрүмнерни каржызы-биле хажытканындан бистеринң берип турарывыс кичээндирилгиг сагындырыгларывыска тоомча чок болуп турарының уржуундан өрт айыылы болуп турган. Чыл эгезинден бээр үш-дөрт удаа улуг өрттер болган. Эткен чылдың декабрь 31-де база бо чылын январь 18-те «Уба-Нур» ассоциациязының турар оран-бажыңынга ийи удаа өрт өскүүн хыпкан. Одакчыларның талазындан өртке удур дүрүмнерни хажытканындан өрт болган. Баштайгы өрттү өжүргениниң соонда, ол албан черинин удуртулгазын 57 муң рубльге торгап, сагындырыгны берген. Дараазында, январь 18-те, өрт база-ла суугу чоогундан өскүүн үнген. Ийиги өрттүң түңнелинде, ол албан черинин ажылдаарын түр када ара соксаткан. Өртке удур бүгү-ле хемчеглерни ап чорударын ассоциацияның удуртукчузу Л. С. Бадарчыны шыңгыы сагындырып, чоуур торгаалды онааган.

Январь 20, 21 хүннеринде кожуунуң төп эмнелгезинге ийи катап өрт өскүүн кыпкан.

Хөмүр-биле хандырылганың кошкаандан база одакчыларның харыысалга чок чоруундан, поликлиниканың бир чартыында өрээлдериниң батареялары доңуп калган. Ону эргизин турар үеде өртке удур дүрүмнерни каржызы-биле хажытканындан, серемчилелди кошкатканындан кургаг штукатурка иштин дамчыштыр өрт өскүүн үнгеш, 12 млн. 240 муң рубль түңнүг материаллыг когаралды чедирген. Ийи дугаар өскүүн үнген өрттү өжүреринге Самагалдайның, Балгазынның өртке удур кезектериниң дайынчыларының шалыпкын демниг хөделгениндан поликлиниканың бир чартыы камгалаттынган. Кол эмчи О. Н. Бегзи, ажыл-агый эргелекчизи Саян Суваан, дуңзаачы Каадыр Суваан-биле кандыг-даа бижимел керээ чарып албаан болган. Кол эмчи О. Н. Бегзиге материалдыг когаралды чедирген буруулуг кижилерни бүгү тала-биле хемчээн алырын дааскаш, бодун хөй түңнүг акшага торгаан.

Удуртукчу кадрларның харыысалга чогундан, доктаамал дежурныйлаашкынны организаставайн, одакчыларның өртке удур дүрүмнерни хажыдып, серемчилелди чидирип турарындан өрттер болуп турарын бөгүнгү амыдырал көргүзүп турар-дыр.

Бистің өртке удур кезээвистің дайынчыларынга хамааржыр бүгү-ле хемчеглерни ап келген чурттакчылыг суурларда албан, бүдүрүлге черлеринге челип барып, таайылбыр ажылын чорудуп турар. Машина-балгадывыс кезээде дайынчы байдалда. Кывар-чаар материал-биле республикада эргелел-даа, кожуун чагыргазы-даа хандырып берип, дузалап келген.

Мерген ОЮН.
Самагалдай суур.

«МӘӘҢ БАЖЫҢЫМ-НА ӨРТТЕКМЕЗЕ...»

Тываның өске бүгү кожууннарында дег, бистің Кара-Хөлдүң девискээрин база өрт ойбаан. Алаштың ол-бо талаларынга болган ооң когаралын санаар болза эвээш эвес. Өрт бо чылын республиканың бүгү кожууннарынга болган деп болур. Улуг-Хем, Төөн-Хемчик Барын-Хемчик кожууннарның девискээрлеринге өрттүң чедирген когаралы хөлүн эрттир улуг болганын карак-биле көрдүм. Ону үезинде чавырылдырып, өжүрбейн турары хомуданчыг-дыр.

Орук кыдыында харылзаа, чырык шөйген чагылар, кыштаглар, фермалар одарбелчиирлер көзүлдүр-ле үзе хуюкталып, өрттенип турда, чазаглыг оруктап чүс-чүс кижилер, хөй машина-техника ынай-бээр дүн-хүн чок аргыжып, көрүп эртип турарын, херекке албазын база кымны-даа дүвүретпезин элдепсиндим. Каш-ла кижи өжүрүп, доктаадып каап болур өрт хат уунче улам өскүп бар-ла чыдар, азы өжегерээн кыпсып каан чүве бе дээрге, бир ужундан үзүк, өртең чагыларны улап, септеп, чаартып кел чоруур, а өске ужундан удур өрттенип чоруп олурар — аайы тывылбас.

Чараш арт Адар-Төш ол-бо талазындан арга-ыяжы дазырады хып турда көөрге харааданчыг, дүвүренчигдир. Өрт черлери, девискээрниң чурттакчылары чүнү бодап, көрүп турары билдинмес. «Мәәң бажыңым-на өрттенмезе ажырбас» дээнзиг хөөн-биле көөрге болур бе. Кандыг-даа өрт дөмей-ле кижи бүрүзүнге хамааржыр улуг айыыл-халаптың бирээзи болгай. Долгандыр турар бойдузувус арыг агаарын, чараш шинчизин, эм оъттарын, кат-чимизин кадагалап, чурттап олурар бажыңывыс-биле дөмей көөр болза экидир ийин.

Өрттү өжүреринге кандыгдаа чылдырыышкын, акшакөпеектің херээ чок, кижи бүрүзүнүң камгалаар хүлээлгези, хоойлузу дээрзин утпаза чугула. Чыл каңдашкынныг болганында черле эки чүве чок — малга-даа, кижиге-даа, өрттүң өөскүп турар бир уржуу база ында. Каңдаашкынга удур демисежири берге-даа бол, өртке удур туржуру буянныг херек.

Кижи бүрүзү часкы үеде каяа-даа чораан, от-биле оваарымча чогувустан өрттүң хып үнер чылдагааны ол. Анаа чыткан кургаг сиген боду кыва бербес. Бистеындыг изиг агаар-даа чок. Өрт өшсе-даа эгиттинмес когаралды арттырып каар.

Сергей КҮЖҮГЕТ.
Бай-Тайга кожуун.

ЭРИГ БААРЛЫГ ИЕ

Бистің аравыста чамдык кижилер дөргүл-төрелдери, харын-даа хан төрел чоок кады төрээннери аарыг-аржыкка ийикпе, азы айыылхалапка таварышкаш чок апаарга, оларның чаш ажы-төлүн азырап, өстүрер хамаанчок, оларны хаайынгадаа какпас, ээ көрүнүп дузалаарын, деткиирин, кижизидерин бодавас. Мырыңай-ла чаш ажы-төлдү үндүр-киир ойладыр, «доң баарлыг», «соок карактыг» болгулаарлар.

А бир чамдык эки сеткилдиг, эриг баарлыг төрелдер өскүс-чавыс уруг-дарыгны өрү тыртып, өстүрүп, кижизидерин бодаарлар. Ындыг кижилерниң бирээзинге Сүт-Хөл кожуунуң федералдыг харылзаа белдириниң даргазы Өлзеймаа Монгушту хамаарыштырып болур бис. Ооң кады төрээн хеймер дуңмазы Юрий, керни Маруся олар 1978 чылда карак чивеш аразында хепхенертен айыыл-халапка таварышкаш, кайызы-даа чаңгыс угда чок апаарга, дуңмазының өскүс арткан үш ургуларын бодунуң холунга алгаш, ава кижиниң езулуг-ла сагыш човаашкыныбиле азырап, өстүрер салымхуу, чүктешки Өлзеймаа Бады-Сарайевнага таварышкан.

Ынчан өскүс арткан ургларының улуу Лара беш класска, оон бичези Лела ийи класска өөренип турганнар. Оларның бичези Эрес школа назыны безин четпээн чаш турган. Черле шимчеңгир чугаа-соттуг, эштиг-өөрлүг, эптиг-ээлдек эриг баарлыг кижи болгаш Өлзеймаа Бады-Сарайевна бодунуң хөй ажы-төлү-биле бир дөмей дуңмазының өскүс ургларын аартыктавайн, чемелевейн, чаңгыс өг-бүлегө эктинден элетпейн, хырнындан аштатпайн, өскүстерниң сеткил-хөөнүн ундарадып, бакыратпайн өрү тыртып, өглеп-баштап каан.

Тодаргайлаарга, өскүстерниң улуу Лара ортумак школаны доскаш, Новосибирскиниң харылзаа техникумун доскаш, ол-ла тускай мергежилиниң аайы-биле ажылдавышаан, Кызылда Күрүнениң башкы институдунуң үшкү курузунда бот-өөредилгелиг өөренип турар. Ийиги ууу Лела база-ла ол-ла институттың литература болгаш дыл факультедин чедиишкинниг доосканының соонда, ам «Тыва Республика» солуннуң журнализи боп багай эвес ажылдап турар. Бо угбашкыларның кайызы-даа уруг-дарыглыг, бот-тускайлаң өг-бүлелиг ажылдап, чүрттап чоруурлар. Ол өг-бүлелерниң эр ээлери Кенден, Дондуп олар эптигнайыралдыг, аас-кежиктиг, рынок экономиказының амгы кадыг-берге, аар шылгалдазының үезин шыдажып эртер дээш быжыг тура-соруктуг боп бот-боттарынга дузалажып чурттап чоруурлар.

— Өскүс дуңмаларының эң хеймери Эрестің моон соңгаар салым-хуузу кандыг болурул, Өлзеймаа Бады-Сарайевна? — деп, сонуургап айтырдым.

— Эрести база-ла угбалары ышкаш, баштай өөреткеш, а ооң соонда өглепбаштап, тускайлаң амыдыралдыг кылдыр аайлап каар сорулгалыг мен. Амыдыралдың делгем оруунче ону «аъткарары» албан—деп, ол бүзүрелдиг чугаалады.

Шынап-ла, Эрес ортумак школаны доскаш, амгы үеде Саратовтуң күш-культура техникумунуң ийиги курузунда эки сагылга-чурумнуг өөренип турар. Ол келир үениң күш-культурага ынак оолдар, ургларны өөредил, кижизидип, тускай ортумак эртемниг аныяк башкы болур дээрзинге бүзүрээр апаар. Эрестің өөренирингге улуг деткимчени көргүзүп, идик-хепти, акша-төгерикти Өлзеймаа Бады-Сарайевна үе-үелеп шилчидип берип ооң сеткилин хомудатпайн турар. Тывадан дашкаар ырак-узак кода-хоорайда, черниң черинде өөренип турар кижиге дуза херек болуру кымга-даа билдингир болгай.

Ада-иезиниң орнун солаан эриг баарлыг, чымчак сеткилдиг ийиги угба-авазы Өлчеймаа Монгушту Лара, Лела, Эрес угбашкылар бүгү назынында, эгүүр шагда утпастар. Угбазының берген чагыг-сүмелерин хажытпайн, амыдыралдың делгеминче шымныып кирбишаан, чоннуг, өөрлүг, чолдуг чаагай ажылдап, чурттаар күзел сорулгалыг.

Бойдус чаяаган кижи назыны чаңгыс черге «таптап» турар эвес. Оларның адазының орнунга ада, иезиниң орнунга не боп өстүр азырап каан угба-авазы каш чылдар болгаштың өле баштыг кырган-ава апаары билдингир болгай. Ынчаарда Лара, Лела, Эрес угбашкылар угба-авазынга чоргаарланып, ооң сеткилин хомудатпайн, чер кырынга чүгле эки дээн бүгү-ле чүвени кылырынга бүзүрел улуг.

Шак мындыг үстүнде бижээним Өлзеймаа Бады-Сарайевна ышкаш, буянныг ие-херээжең кижилерни өскелерге үлегер кылдыр мактап биживестің аргазы чок.

Ондар БОРАШ.
Сүт-Хөл кожуун.

ЧӨЛДҮР ДАГАА ШЫДААН

Кандыг-даа дириг амытан ээзи-ле эки болза, ол база аңаа чоок-даа, ынак-даа боор чүве. Ол талазы-биле дуржулгадан көрген, билген болгаш угаадып олурарым ужуру-даа бо. Чылдың-на дагаалар азырап чаңчыга берген мен. Эрткен чылын дуңмам соңгаартан сарыг өңнүг дагаалар эккелген. Мээң азырап турар дагааларымдан ушчок бедик, чаагай, артында хорлуг де. Сап-ла сарыг чүвелер. Чуургазы боттары ышкаш сарыг боор чораан. Ынчалза-даа мээң дагааларым ак-даа болза олардан база-ла чыда калбас болганнар. Ак-ак, мөөгүлер дег аан. Дагааларны чайын азырап алгаш, күзүн кышка чем кылдыр белеткеп аар улус бис. Дараазында чылын база-ла чаа бичии дагааларны азырап, остүрүп эгелээр. Ажылды чугаалаан-даа херээ чок. Дүне турып келгеш безин баскылажы бербезин дээш, хайгааравр сен. Бичии ургну-даа кайын ынчаар ажаан турган болду. Баштайгы берге үени эрттирип аарга, чогум өзүгени кончуг чүвелер. Кызылдың бөдүүн безин дагааларын чемгерилгезин таарыштыр кылып тургаш, остүрүп аарга, күзүн кандыг болганы, кайыхире күш үндүргени, хилис барбааны көстү бээр. Кызымак ажылдың түңнели черле турар. Эрткен чылгы сарыг дагааларывысты чишке чиириндан кызыдыр-ла соксааш, арттырып алган бис. Чуурга бээри база шыырак дагаалар.

Бо кыжын төөгүге турбаан халаптыг соок кыш болган болгай. Бажың иштинде кижилер шыдашпайн турда, дагаада чүү дээр сен. Харын-даа күдээм бичии от салыр печка тудуп каанындан база авамның кызымак ажылындан дагаалар ийизи хорааш, артканнары ончаменди болганнар. Хайлыг-ла чүве — күзүн оолдап турган дагаалар, кышты өттүр чаңгыс чуурга-даа бербээни. Та турып байдалынга таарыымайн барганы ол, кым билир. Кыштадыр «декреттээн» дагаалар ам чайгы кажаазынче шилчээн. Дагааларның чурттагазынга чаа үүл болган. Мээң бо дагааларым аскырдагаа чок-даа болза, чуургалап-ла турар, оозу эки. Дунмам ажыл-аайы-биле командировкалап чораааш, даайы сугга кире дүшкен. Чаңгыс борбак аскыр дагаа халып турар болган.

— Кыс дагаалар канчап барган, чүге чаңгыс аскыр маңнап турар чүвел — деп даайындан айтырган.

Дагаалар догере турган, харалаан, ыттар көвүдээн. Кыс дагааларны дөгерезин чооглапкан. Аскыр-дагаа кончуг шог болгаш алдырбаан — деп харыы мындыг болган.

Чаңгыс дагааны даайым бисче чорутканы бл. Ол чаа келген «аалчыны» сонуургап пат болдувус. Дагааларның аразынче киирипкен. «Буга өдээнге кончуг» дээри ышкаш, эң ыланчыя оглумнуң шолалап алганы чөлдүр деп аттыг дагаазы чүге-даа алзыр хире эвес, тутчуп тур. Шала бергедей бээрге, өскелери база дузалажып каап турар боор чүве-дир. Шаанга киир соктажып-соктажып, амна билчип алганы ол боор, ийи тарай өскээр маннажы бергилээш, чемнени бердилер. Дүш соонда ам кандыг эвес дээш бүдүү көрген, көңгүс амыр-тайбың «херээн» шагда-ла чарыы каапканы ол хире, эптиг-найыралдыг чоруп турлар. «Аът киптежип, кижи чугаалажып» таныыкар деп үлегер чугаада утка-ла бар. Бо удаада дагаалар база шак ынчаар таныжып алганы ол ышкажыл.

Ирина БЮРБЮ.

ТӨТЧЕГЛЕКЧИЛЕР ТУТТУРГАН

Бо чылдың апрель 20-ден июнь 20-ге чедир Тыванын девискээринге балыктаары шуут хоруглуг дээрзин чон билир. Ол дээрге, он ажыг чыл дургузунда үргүлчүлеп келген барык бижиттинмээн хоойлу ышкажыл.

Хемнер, хөлдер эриктеринде турар суурларның чурттакчылары чүгле хоорай, суур кавызынга сыырткыыштыг балыктап болур. Ол балыктаарда чүгле чаңгыс сыырткыыштыг боп болур. Ол дугайын балыктаарынга ынак кижилер эки билир.

Ындыг турбуже балык курлавырларын камгалаар хөөн чок, чүгле боттарын бодаар кижилер бо-ла тавырышкылаар. Ындыглар көскүлең эвес болурун аажок кызыдарлар. Улус барбас черлерже чүткүүр. Ындыг черлер ховар эвес-ле болгай.

Апрельде кылымал далайже рейд кылып чордувус. Улуг-Хемниң эрги унундан өске суглуг черлер чок. Кайнаар-даа көөрге дош-ла, дош. Шагаан-Арыгдан Каравейге чедир хүнге чайнап, карактыы чылчыыктадып чыдар. Дуран-биле бедик черден көөрүвүске Эйлиг-Хем суурнуң бетинде улуг эзремде кижилер көзүлдү. Чеде бээривиске, ийи кижи четки салып алган таакпылап орлар. Кайызы-даа Шагаан-Арыг чурттуг эрлер болду. Четкилерин хураагаш, акт тургускаш, торгаал онаар ужурга таварыштывыс. 60 ажыг метр черге четки салган болдулар. Бис барбаан болзувусса та чеже балык аңаа туттунар.

Сөөлгү үелерде төтчеглекчилерниң баштары эттенген деп болур. Олар долгандыр турар бойдус камгалаан хоойлу-дүрүмнерни каржызы-биле үрен турар. Мен бодаарымга балык-байланны, аң-меңни камгалаарда хоойлуну элээн шыңгыырадыр болза эки.

Михаил ПОВИКОВ,
Улуг-Хем кожуунуң балык камгалаар инспектору.

МОСКВАДА СОЦИАЛ АЙТЫРЫГЛАР

Бодунуң ажыл-чорудулгазын эгелеп тура, Москва хоорайның мэри Юрий Лужков болгаш Москваның чазаа бир дугаар черже социал айтырыгларны үндүрген. Ам дөрт дугаар чыл москвачыларның социал дузаламчызының талазы-биле программа ажылдап турар.

Ук программага дүүштүр хоорайның бүгү чурттакчыларының 32 хуузу социал дузаның янзы-бүрү хевирлеринде хаара туттунган. Чижээ, школачыларга (610 муң кижи), эвээш орулгалыг болгаш чааскаан калган пенсионерлерге (700 муң кижи), хөй уругларлыг болгаш бот-иелериниң өг-бүлелеринде уругларга (190 муң өг-бүле) дээш өске-даа тодаргай кижилерге социал дузаламчыны көргүскен.

Парлалгадан.

ХАМААТЫ КАМГАЛАЛ АКАДЕМИЯЗЫ

РФ-тин девискээрлерин болгаш чонун бойдус болгаш техногенниг онза байдалдардан шиитпирлин-биле камгалаары, оларнын социал-экономиктиг болгаш экологтуг уржуктарын ажаажедири — комплекстиг хемчеглерни боттандырарындан, Россиянын Онза байдалдар системазынын (РОБС) специалистерин болгаш чурттакчы чонну Онза байдалдар (ОБ) үезинде хөделириниң өөредилгезин шынар талазы-биле чаа деннелче кедүгериндан кол хамааржыр.

Оон бадыткалы — «Бойдус болгаш техногенниг Онза байдалдардан девискээрлерни болгаш чонну камгалаар дугайында» федералдыг Хоойлуну Күрүне Думазынын 1994 чылдын ноябрьда, а ол ышкаш «Онза байдалдардан камгаланырынга чонну белеткээр чурумнун дугайында» доктаалды (№ 739) 1995 чылдын июль 24-те хүлээп алганы болур. Үстүнде айытканы документилерни езугаар, РОБС-тин специалистерин, чонну Онза байдалдарга белеткээринин чаа күрүне системазын тургускан, оон сорулгаларын, ажылдаарынын аргаларын тодараткан.

Бо айтырыгларны шиитпирлээриниң чугулазын черчерден кээп турар материалдарнын анализи, Онза байдалдардан камгаланырынын талазы-биле бүгү чонун билиглерининн деннелиниң куду болуп турары бадыткап турар.

РФ-тин хоойлужудулга, норма-чижек болгаш эргехоойлу актыларын хүлээп алган, өөредилге системазында улуг өскерилгелер болган-даа болза оон үре-түнели чавыс деннелде артпышаан. Ону барымдаалааш, хамааты камгалалынын шеригленинге бедик мергежилдиг офицер кадрларны, Онза байдалдарны баш удур сагындырар болгаш оон уржуктарын чайладыр чангыс аай күрүне системазынга (РОБС) бедик мергежилдиг специалистерни белеткээр сорулга-биле РФ-тин Чазаанын 1992 чылдын декабрь 9-та доктаалын езугаар Хамааты камгалалынын удуртур составын белеткээр база оларнын мергежилин бедидер Дээди теп курстарынын базазынга Хамааты камгалал академиязын тургускан. 1996 чылда чурттап турар черлериниң аайы-биле район (хоорай) шериг комиссариаттарын дамчыштыр хамааты аныяктарнын аразындан академияга өөренир дыннакчыларны шилип алырын бир дугаар чоруткан. Академия бедик мергежилдиг кадрларны белеткээринин кол дөзү апарган.

Ында бедик мергежилдиг профессор-башкылар, эртем ажылдакчылары хаара туттунган. Амгы үеде академияда 2 академик, 2 корреспондент-кежигүн, 6 эртем доктору, 30 эртем кандидады ажылдап турар. Академиянын эртемденнеринин чамдык эртем ажылдары улуг, камгалал-улус ажылагый ужур-дузалыг болуп турар.

Дыңнакчыларның чедиишкинниг ажылдаарынга бүгү таарымчалыг байдалдарны академияда тургускан. Лабораториялар, специализаттаан класстар, амгы үениң саналга техниказы, приборлары, өөредилге библиотеказы, эртемнин, уран литературанын номнары бар. Академия күш-культураже болгаш спортче улуг кичээнгейни угландырган.

Академияның доозукчулары физика, математика, саналга техниказының, механиканың, шеригниң болгаш тускай билиглериниң ниити эртем болгаш инженер белеткелин алыр.

Доозукчуларга «ОБ-ден камгаланыр талазы-биле инженер» азы «Математик инженер» деп мергежилдерни, лейтенант шериг дужаалын тыпсыр.

Академия Онза байдалдар ямызының дээди өөредилге чери болбушаан, айтырыглар шиитпирлээр, эртем-педагогиктиг кадрлар белеткээр талазы-биле Россияның улуг эртем төвү апарган. Академияга өөренири — Россияның, оон иштинде Тыванын хамааты бүрүзүнге алдар болур. Ону барымдаалааш, тыва аныяктарнын Хамааты камгалал академиязынга өөренири-биле белеткенири чугула апарган.

Александр РОЖКОВ,
Кызыл хоорайның Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар херектериниң талазы-биле штавында улуг офицер.

«Тураскаал номунга» хамаарыштыр

ЧАСТЫРЫГЛАР, ТОДА ЭВЕС ФАКТЫЛАР

«Тураскаал ному» деп номну Тываның ном үндүрер чери 1995 чылда үгле 4000 экземпляр кылдыр эвээш санныг үндүрген. Ону чоокта чаа номчааш, мындыг янзылыг үнелелге келдим. Номну белеткеп үндүрген эртемденнер, коллективтер улуг ажылды бүдүрген-дир. Ном үндүрер чер номнун картын, саазының болгаш үжүктерин чедимчелиг шилип алган.

Ынчанмыже төөгүге хамаарышкан бо номда чедимче чок үүлдер каракка илези-биле көстүп кээрин демдегдээр апаар. Чижээ, шын бижилге талазы-биле частырыглар бар-дыр. Сүт-Хөль, Чаа-Хөль эвес, чымчак демдек чокка Сүт-Хөл, Чаа-Хөл кылдыр бижиирин назылап, кыраан-даа кижи, эге класс өөреникчизи-даа билир ышкажыгай. Эки турачыларның фронтуже аттанган черлерин, оларның ат-сывын соора бижээн частырыглар эвээш эвес-тир.

Эки турачы танкистерниң ат-сывын будап каапкан-дыр. Номнуң 12-ги арнын ажып алынар. Тыва эскадроннуң командириниң адазының адын Балдан-оол дээн. Ону Түлүш Балдаң оглу Кечил-оол деп эде номчуур ужурга таварышкан-дыр бис. 11-ги арында танкист Уйнук-оол деп часкан, номнуң 152 арнында оон эрги сумузун (фамилиязын) Донгак деп шын парлаан. 4 танкистиң ат-сывын 29-ку арында будаан, даңзының 3 дугаарында Оюн Бортуй-оол Коңгар оглун «Бортый-оол», дээн, а 11-ги арында «О. Портуй-оол» дээн, шынында Бортуй-оол дээр ышкажык чоп. Даңзының дөрт дугаарында Түлүш Қызылтас Мырты дээн, а 11-ги арында Кызыл-Тас деп шын бижээн. Сес дугаарында Ховалыг Сайын-оол Өлең дээн, шынында Өлеп деп бижиир турган.

Тос дугаарында Түлүш Шойдун Сажыкай дээн, шынында Саспыкай кылдыр бижиир. 107 дугаар арында «Мунзуука» эвес Мунзуула Ооржак Сундуй оглу дээр, азы сөөлгү «н»-ни «л»-биле солуур. 151-ги арында «Тунгулак» эвес, Донгулак Оюн Намзатович дээр.

Эки турачыларнын фронтуже аттанган сумузун, кожуунун өскерткен таварылгалар бар-дыр. 107 арында Надаажап Монгуш Сагаандай оглу Чөөн-Хемчиктин Адар-Төш сумузундан эвес, Чаа-Хөлдүң Ак-Хем сумузундан барган. 125-ки арында Самнаар-оол Кара-Сал Дөнчүн-оол оглу Улуг-Хем кожуунун Хайыракан сумузундан эвес, а Чөөн-Хемчиктиң Хөндергей сумузундан аттанган. 126-гы арында Сандак Түлүш Шөмбүл оглу Үрбүн сумузундан эвес, Ак-Хем сумузундан чораан, 128-ки арында Сенгин Түлүш Холашпай оглу Булун-Теректен эвес, Кызыл-Даг сумузундан аттанган. 46-гы арында Базыр Монгуш Айыыжы оглу эвес, а Ажы оглу Ак-Дуруг-дан эвес, Кызыл-Даг сумузундан фронтуже чорупкан болгай.

«Эжинин бажында төвене көргеш, бодунун бажында төвени көрбээн» дижир ийик. Мен ындыг эвес мен. «Методиктиг сүмелер» деп мээн номумда чазыглар үнгенин билинмес аргам чок. «Методиктиг сүмелерде» мээн частырыларымны «Тураскаал номунда» барымдааларны езугаар, эде номчуурун башкылардан дилеп ор мен. Номнун 120-ги арнында даңзының дөрт дугаарында С. Бортуй-оол деп бижээнин Оюн Бортуй-оол, 3 дугаарында В. Биче-оол дээнин Байкара Биче-оол, 7 дугаарында Х. Уйнук-оол дээнин Донгак Уйнук-оол, 8 дугаарында К. Коңгар дээнин Түлүш Коңгар, 11 дугаарында, В. Шойдун дээнин Түлүш Шойдун кылдыр эде номчуур. 123-кү арында «гвардейжи 31-ги полктуң дөртенги» дээнин дөртку, ол-ла арында Сенгии Холаштаевич дээнин Сенгии Холашпаевич, база ында Надажап М. С. дээнин Надаажап, 124-кү арында Сенгии дээнин Сенгин, Метпеер дээнин Метпер кылдыр эде номчуур.

«Багын чугаалаарга, бачыды арлыр» дээн үлегер сөстү барымдаалап, ис чок читкен 5 эки турачыны «Тураскаал Номундан» билип алгаш, ук номнун редакция коллективинге өөрүп четтиргенимни илеретпишаан, ол дугайын мынчаар билип алырынарны дилеп тур мен, күндүлүг башкылар: ис чок читкеннериң даңзызы мындыг: Сарыглар Канчыыр-оол Буянныевич — Погорельцы суурга мөчээн, Сенгин Оюн Чымчакович — Маньчжурияга 1945 чылда мөчээн, Седен-оол Оюн Ожаан-оолович — Берлин хоорайга мөчээн, Бавуу Маадыр Метперович — Ровно хоорайга мөчээн, Очур Салчак Докпакович — Дубно хоорайга мөчээн.

Виктор КЫЗЫЛ-ООЛ.
Шагаан-Арыгда А. Д. Грач аттыг археологтуг музейниң эргелекчизи.

ТӨРУТТҮНГЕН ХҮНҮНЕР-БИЛЕ!

Бистин эргим ынак ававыс Севеш Сереновна ОЧУР июнь 2-де 50 харлаар. Ававыс Бай-Тайга кожуунун Тээли суурда 20 чыл хире кожуунун сан-хөө килдизиниң удуртукчузу болуп ажылдап чоруур. Ол даанган ажылынга өө-харыысалгалыг, бодунга болгаш өскелерге өөгелделиг, аныяктарнын дагдыныкчызы.

Ававыс ажы-төлү бистерни дээш, бүгү күжүн берип, эртем-билигге чедирип, өөреткен.

Чырык черге чаагаштың өстүрүп каан.
Чылыг сөстүг, чымчак холдуг ававыс сен
Өлчей кежиин чаяап берген
Өөрүшкүвүс чечээ болдуң, ынак авай.
Эртип келген чурттаганда хөйнү кылдың
Эргек базып, санап, чыскаап шүүлеп канчаар.
Ажы-төлүн эртем-билиг чедирер дээш
Ававыс сен аажок-ла кызып чордуң.
Иевистиң өөрүшкүзүн чидирбес дээш
Ийи уруун институтту доосканы ол.
Бодап чораан күзелдериң боттангылап,
Башкылар бооп амыдырап чурттап чор бис.
Аал сыңмас ажы-төлдү белек кылдыр
Айдышканы, Алдынайны, Анжеланы
Ававыс сээ белек кылдыр эккелдивис.
Төрүттүнген хүнүн-биле, эргим авай,
Кадыкшылды, аас-кежик, чурттаганы
Ажы-төлүң, чонуң, өөрүң араызынга
Ам-даа чүс-чүс чылда чуртта, эргим авай!

Уруглары, ургларының уруглары.

АДЫ ХЕВЭЭР АРТКАН

Немец-фашистиг эжелекчилерге удур Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн хүнден Тиилелгеге чедир Тываның арат чонунуң маадырлыг Кызыл Шеригге эки тураның белээн организастаарынга М. Б. Артас улуг үлүүн киирген. Ону «тылдың начальниги» деп адап турган. Чоннуң белээн фронтуга ол чедиржип чораан. Иштики херектер органнарынга ажылдавыщаан, бөдүүн ажылдакчыдан сайыт чедир дешпип, кем-херек үүлгедиглеринге удур, ыланғыя мал оорлаар чорук-биле демиселди чорудуп, ук органнарның экономиктиг килдизин удуртуп келген.

Кажан партияның диктаты, тодаргайлаарга, албадаашкыны болгаш дорт чагырар, шиитпирлээр эрге-чагыргазы тергиидээн үеде, 1962 чылдын август 6-да М. Б. Артасты ылавылаттынмаан, херек кырында күткүүшкүннүг буруудадыышкын-биле Тыва АССР-нин Иштики херектер яамызының сайыды албан-дужаалдан дүжүрген турган. А оон генерал адын тус черге херек кырында күш чок болдурган. Ынчаарга 33 чыл ажыг үе эрткенде, 1995 чылдың ноябрь 31-де Монгуш Баян-оолович Артас бодунун херээн катап сайгарып көөр, генерал адын эгидер дугайында дузаны көргүзерин дилээн билдириишкинни Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың адынга киирген.

Хамаатының киирген билдириишкинин, ында бижиттинген фактыларны ылаптыг тодаргайлап көөрүн хамаарышкан албан черлериниң удуртукчуларынга Президент дааскан, Ынчангаш 118 арын саазында бижиттинген материалды Россия Федерациязының Иштики херектер яамызынче чоруткан. РФ-тин Иштики херектер яамызынын килдис начальниги, милицияның полковниги В. Бушкевич ат салган дараазында уткалыг харыы чоокта чаа Тыва Республиканың иштики херектер сайыдынын оралакчызы, иштики албаннын полковниги М. Ондарнын адынга болгаш М. Артастың болунга келген: «Тыва Республиканың иштики херектер министри турган М. Б. Артаска хамаарыштыр Россияның Иштики херектер яамызының Кол кадрлар эргелелинге кирген материалдарны сайгарып көрген. М. Б. Артасты иштики херектер органнарындан халаарда, оон тускай адын күш чок болдурбаанын дыннадып тур бис». Ынчангаш чөптүг чорук катап тургустунган болгаш Монгуш Баян-оолович Артастын милицияның генерал-майору деп шериг ады хевээр арткан.

Бистин корр.

ДИРЛИП ОРАР

80 чылдар үезинде Танды кожуунга бут бөмбүү сайыырангай турган дээр болза, частырыг эвес. Ол үеде Бай-Хаак суурга болуп турган бут бөмбүүнүн маргылдааларынга 10 ажыг команда киржип турган чүве.

1990 чылдын соонда кожуунга бут бөмбүү баштайгы чылдарда ышкаш, сайыралын чидирип, чоорту өжүп эгелээн. Спортка массалыг байдал читкен.

Кожуунда спорт комитеди спорттун бо хевирин сайырадырынче сөөлгү үеде элээн кичээнгей салганынын түннелинде бо хевир чүгээртеп, ойнаар командаларның саны чоорту көвүдеп орар апарган. Бо айда болгулаан байырлалдарга тураскаатган маргылдаага үш команда киришкен. Транспорт тывылбаанындан Балгазын, Кызыл-Арыг суурларнын командалары аная киржип шыдаваан.

Бай-Хаак суурнун командазы — бирги, өрт чериниң ойнакчылары — ийиги. Успенка суурнуу — үшкү черни алган.

Сергей УДУВАС-ООЛ.

Серемчилел кижээ херек

ҮЕРЛӘӘШКИН

Оон дугайында хөйнү дыннаан бис. Чыл санында-ла чер бөмбүрзээнин ол-бо девискээринде болуп турар үерлээшкиннернин дугайын парлалгага, радиога, телевиденеге бо-ла дыннады бээр.

КНО-нун медээзин езугаар алырга, сөөлгү он чылларда бүгү делегейге болган үерлээшкиннерден 150 млн. кижи качыгдаан бооп турар. Ыдаңгыя бистин чуртувуска — Россияга үерлээшкиннерниң чедирип турар уржуктары кайы хөй бооп турарын статистика херечилеп турар. Ниитизи-биле үерлээшкиннер кижилернин өлүмчидимге база материалдыг когаралдарга чедирер талазы-биле чер шимчээшкининин соонда ийиги черни ээлеп турарын боданар.

Кызыл хоорайнын девискээринге үерлээшкин база ондактыг. Чаашкын чагган, дагларда харлар дүрген эрээн соонда сугнун деннели олла дораан көдүрлүр. Үерлээшкин халдавырлыг аарыгларны тывылдырар, мал-маганга хорамча чедирер, сугну хирлендирер, канализация, газ, электри хандырылгазын үреглээр...

Үер болур дей бергенинин дугайында медээни хоорайнын радио, телевидение четкилерин дамчыштыр «Бүгүле чон, дыннанар!» деп сагыйдырыг болгаш дүвүрээзин медээзи-биле кады дыннадыр. Ук медээге гидрометеостанцияларның дыңнадыын, үернин кажан эгелээрин, суг хөме алгы дег девискээрлерниң кызыгаарын, ындыг таварылгаларда чоннун канчаар хөделирин, кайнаар көжүп, чайладырын айтыр.

Кызыл хоорайнын дараазында девискээрлери үерлээшкинге таваржып болур: Алгы заводу болгаш оон чоогунда бажыңнар, Малоенисейская болгаш Луговая кудумчулары, халдавырлыг аарыглар әмнелгези болгаш школа-интернат, ан фермазы, Белинский кудумчузу, Хербис даанын эдээнде кудумчулар.

Гидрометеорологияның республика төвүнүн база долгандыр хүрээлел мониторингизинин медээзин езугаар алырга, бо чылын улуг үерлээшкин болбас хире. Ынчала-даа изиг түлүктээш, улуг чаашкыннар болза үерлээшкин болуп магатчок. Енисейнин суу көдүрлүп, үерлээшкин болу берзе, чон чүнү кылырын, канчаар хөделирин билип алыры артык эвес.

Бир-ле дугаарында газ, электрини дуглаар, хып турган печкаларнын одун өжүрер, үнелиг өнчүзүн үстүкү каттарже, бажыңнар кырынче үндүрер, бирги каттарнын өрээлдериниң сонга, эжиктерин дуглап, быжыглаар. Ынай-бээр көжүп, чайлаар дугайында медээ алганда, эргежок чугула түүлдерин, паспорттарын болгаш өске-даа документилерни суг өтпес пакеттерге суккаш, чоруур. Акша-көпееэн, медицина аптечказын (эм-таңны), продуктуларны, иштики, даштыкы чылыг хептерин элээн каш хүннерде ажыглаары-биле ап алыры албан.

Өскээр көжүрүп турар бүгү кижилер доктааткан үезинде чылыла пунктузунга бүрүткедир, оларны айыткан черлеринче чорудар.

Үерлээшкин хеп-хенертен эгелээн болза, чоогунда турар бедик черлерже үнүп, сугга салдаар хекселдеринин дузаазы-биле азы чадаг сугну сүзүп чорааш-даа, кижилерни өскээр чайладырының хемчеглерин организастаар херек.

Эмин эрттир дүвүреп, угаан салып турган херээ чок. Суг үзе кирген черлерде кижилерге дуза каларын орааллажыр херек. Үстүнде каттарга, бажыңнар дээвириллерингe, ыяштар бажынга, өске-даа бедик черлерге камгаланырын утпаңар!

Суг сыыгааже чедир бедик черлерден чорбанар. Үерлээшкинден камгаланырыбиле «хемелерни, катерлерни, ыяш салдарны ажыглап болур. Үерлээн сугну автомашиналар, мотоциклдербиле кежери озалдыг, шапкын суг оларны аңдара шаап болур, ынчангаш оларны кагаш, өске, үстүнде айыткан хекселдерни ажыглааны дээре.

Үер суу сыыгаан соонда үзүлген азы халаңнаан электри удазыннарынга дегбенер, сугга кирген аъш-чем аймаан ажыглаары шуут хоруглуг, оларны чогуур санитар албаны хынаан соонда ажыглап болурун билип алынар.

Үерлээшкинге алыскан бажыннарже катап көжүп киреде оваарымчалыг болунар. Баштай сонга, эжиктерни ажыткаш, бажың иштин агаарладып, кургадыр. Дораан-на от шап, кыпсып болбас, чүгө дизе, бажында частыр газтар чыглы берген туруп болур. Электри четкилеринин бүрүн-бүдүнүн хынагыже чедир оларны ажылдадып болбас.

Үерлээшкин ышкаш бойдус халавынын үрегдекчи күжү кызыгаар чок. Ынчалазда-даа оон болу бээрин баш удур сагындырып, хемчеглерни чогуур үезинде алыр болза, улуг каража-когаралдардан эвээш-даа бол, чайлап болурун барымдаалар херечилеп турар.

Людмила ПУШКАРЕВА.
Кызыл хоорайнын Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар херектериниң талазы-биле штавынын инженери.

ӨҢНҮКТЕР

Чаптанчыг чаш Базыр оглун көрүнерем
Чажындан-на малга ынаа көстүп туру,
Амдыызында хүрештерге киришпээн бол,
Алызында түлган начын болуп магат.
Маргылдаада мөгелернин шаннал хоюн
Амдыызында бажын тудуп, айыс алгаш,
Мандып өскеш, хартыга дег кашпагай бооп,
Аът шаннал чедир хүреш, бичии Сүлдем.

Кан-оол САТ.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

СЕТКИЛДИ ЫРЫ-БИЛЕ АЖЫДАР

Өскен-төрээн Тывавысты алгап-мактаан база өөрүшкүнү, ынакшылды, бойдуска ынаан көргүскен ыры-шүлүктерни бистин чогаалчыларывыс хөйү-биле бижип турар.

Чогаалчы Салим Сүрүн-ооллуң, Зоя Намзырайның шүлүктерин бодум хуумда үнелээр мен. Бо чогаалчыларның бижээн шүлүктерин номчуурга төрээн чуртун алгап-мактаан, оон бойдузунга ынаан көргүскен. Ынчангаш ийи чыл бурунгаар бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Барыын-Хемчик кожуунунун культура килдизиниң эргелекчизи, культура уран үүлдүң хоочуну А. С. Конгар үстүнде айытканывыс шүлүкчүлеривистиң, чогаалчыларывыстың сөстеринге чараш аялгаларны бижээн. Амгы үеде кожуун төвүнде болгаш көдээнин уран чүүл төптеринде оон чараш аялгалары чаңгыланып турар. Республика чергелиг уран чүүл фестивальларынга композиторнуң ниити ырыга таарыштыр бижээни «Аяк хээлиг Тыва чуртум», «Кызыл-Мажалыым», «Мөңгүлегим алдын тайгам», Зоя Намзырайның сөзүнге бижээни «Чайынналган шалың ышкаш», «Дус-Хөл», Олег Сувакпиттиң сөзүнге «Айлаңкужуң болуп чор мен», Салим Сүрүн-ооллуң «Кара-Хөлум», Николай Конгарның «Кызыл» дээш оон-даа өске чараш аялгалыг ырыларны бистиң кожуунунуң ыраажылары ырлажып, чонга аян тудуп чоруурлар. Ындыг-даа болза концерт программазыбиле таныжып көөрге, шупту чаа ырлар колдаан болур. 1960-70 чылдарның чараш ырлары кирбейн турары хомуданчыг. Чижээ, «Халдыш ор чолаачы», «Күскү сесерликке», «Чүгле сен сен» дээш оон-даа өске. Шаанда автобустарга, ажык машиналар кырынга безин ыр-шоор-биле чораан болгай бис, ол байдалывыс ам шуут уттундурган. Улустуң ырларын күүседир ыраажылар ховартаан. А баян үделгези-биле ыры күүседикчилери ыпда-хаая көстүр апарган. Тыва улустуң игил, бызаанчы, чадаган дээн ышкаш хөгжүм хекселдери көзүлбес, ону шаандакы мастерлер ышкаш эки кылыр улус барык чок болган.

1996 чылда кожуунга план езугаар республика болгаш кожуун чергелиг уран чүүл көрүлделерин эрттирер бис. Чижээ, республика чергелиг «Чеченниң сеткили» аас чогаал көрүлдези, «Хемчик упу чуртумайкы» (июньда) болур, а май 24-25 хүннеринде улусчу театрларның, шин бөлгүмнериниң, аныяк көрүкчүлер театрларының мөөрей көрүлдези болуп эрткен. Көдээниң уран чүүл төптеринге үстүнде көрүлделерге белеткел ажылы организастыг эрткен.

Көрүлделер-биле чергелештир уран чүүл төптеринин чайгы септелгезин июнь-июль айларда кылып чорудар деп хүлээлгелерни алган.

Базыр-оол САЯ.
Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

КОМАНДАНЫ ШИЛИП АЛГАН

Атлантыга болур Олимпиадага чедир санныг хонуктар арткан. РФ-тиң шилиндек командазынга кирер кандидаттарны шилип алырының сөөлгү маргылдаалары болуп турар.

Баш удур алган чижеглээшкиннер езугаар алырга, хостуг хүрешке РФ-тиң олимпийжи шилиндек командазынга киргеннер болза: Вугар Оруджев (48 кг), Багаутдин Умаханов (57 кг), Магомед Азизов (62 кг). Вадим Богиев азы Арсен Фадзаев (68 кг), Бувайса Сайтиев (74 кг), Хаджимурад Магомедов (82 кг), Махарбек Хадарцев азы Курамагомед Курамагомедов (90 кг), Давид Мусульбес (100 кг) болгаш Андрей Шумилин (130 кг).

Ынчангаш Россия бөгүн хостуг хүрештин 9 мөгезин шилип алган. А 52 килограммга хүрежир мөгени айытпаанын номчукчулар эскерип каан боор. РФ-тин хостуг хүреш федерациязы бо дензиге Тыва Республиканың талантылыг мөгези Чечен-оол Монгушту шилип аптарының аргазы бар.

Лазо ОЮН.

ЧАРЛААЛДАР

КАВЗ-91 АВТОБУСТУ ОРНАП ТУР МЕН

«Тыва автосервис» КХЭ деп организация 1991 чылда бүдүрген КАВЗ маркалыг автобусту кандыг-даа хевирниң чиик автомобилинге орнап алырын саналдап турар.

Организацияның адреси: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, бажың № 115.

ЧЫГЛЫРЫНЧЕ ЧАЛАП ТУР

1996 чылда Аянгаты ортумак школазының доозукчуларын июнь 21-де Кызыл-Мажалык суурнуң парк аксынга эртеңгинин 10 шакта чыглып келирин чарлап турар.

Юбилейни эрттирер чери: Аянгаты школазы.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы 1996 чылдын май 27-де 26 харлап бар чораан, иштики албаннын улуг лейтенантызы

Александр Иванович
ДАМБАНЫН

озал-ондакка таварышкаш мөчээнин кажыдал-биле дыннатпышаан, оон дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

ХАЛААЛЫГ ИЗИГ

⊙ НЬЮ-ЙОРК. (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи Владимир РОГАЧЕВ). Нью-Йорк хоорайнын кудумчуларын дунааргай, ышкам изиг агаарның чалгыы шыва ада берген. Чылдын бо үезинде болуп көрбээн халалыг изиг хүнер улашкаш турун берген. Агаарнын байдалы хепертен өскерлин, доктаамал эвес апарган. Неделя мурнунда холчок серпин, улус часкы, чылыг хептиг чоруп турган болза, ам хеп-хенертен изиг чай дүшкен. Чылыгның температуразы 35 азы 37 градус чедип турар. Май айда ол тергиин бедик температура бооп турар.

Нью-Йорктун чурттакчылары часкы хептерин кончуг дүрген чайгы чуга, серпин хептери-биле солуур ужурга таваржып, чайгы каас-шиник идик-хевин кедипкен чүс-чүс кижилер төп парктын ногаан шөлдерин, аллеяларны, скверлерни шыва ап, изиг хүнге дөгеленип, улус эштир чөлдер дыштанган, селгүүстээн кижилер-биле дола берген.

Ол ышкаш Нью-Джерси штаттың Ньюарк, Коннектикут штаттың Виндзор-Локс хоорайларында 37 градус чедир изий берген. Соңгу Каролинаның болгаш Вирджиниянын дыка хөй школаларында кичээлдер чорбайн турар. Класстарда чылыгнын температуразы 32 градус чеде бээрге, дунааргай изиинге кичээлдер эрттирер арга чок апарган. А Делавер штаттың төп автомобиль оруунун асфальтызы изиггe ыыдашпайн эстип калган, оон автомашиналар ам чорбастаан. Дыка хөй энергетика компаниялары чурттакчы чонга кондиционерлерни аргалыг-ла болза эвээш ажыглап, электроэнергияны камнаар дугайында кыйгырыг кылган. Изиг кежээлээн тудум-на улустуң электри хереглээри оранчок өзе берген.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. индекс 667000.

Агар саны: КБ «Тыва кредит», № 363906, корр. сч. 700161629, МФО 49304729. ИНН—1701008465.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДӘӘДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор
Б. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретары), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер— 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары—3-34-17; 3-33-91; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы—3-34-19; 3-34-98; үлетүүр — 3-34-49; 3-36-73, көдээ ажыл-агый—3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39, 3-34-93; чаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн баргаанда — 3-57-92, 3-14-94, бухгалтерия — 3-41-16; чарлаалар килдизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация ченсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чагыддазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — 100007.

Солунда парлаттынган материалларның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өскелерге фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тиражы — 8717. Чагыг № 105 — 181.